

Еріка Шухардт
Лев Конелєв

Голоси дітей Чорнобиля

Історія
тихої революції

Голоси дітей Чорнобиля

Erika Schuchardt
Lew Kopelew

Die Stimmen der Kinder von Tschernobyl

Geschichte einer stillen Revolution

Herder
Freiburg · Basel · Wien

Еріка Шухардт
Лев Копелев

ГОЛОСИ ДІТЕЙ ЧОРНОБИЛЯ

Історія тихої революції

Київ
«Либідь»
1996

БКБ 60.55
Ш 98

*Розповсюдження та тиражування без офіційного
дозволу видавництва заборонено*

Перекладено за виданням:
Erika Schuchardt / Lew Kopelew. Die Stimmen der Kinder von Tschernobyl: Geschichte einer stillen Revolution. Herder / Spektrum, Band 4476. Freiburg – Basel – Wien, 1996.

Переклад з німецької *Петра Тарашука*

Головна редакція літератури з духовного відродження України
та історично-філософських наук

Головний редактор *Світлана Головка*

Редактор *Юрій Медюк*

Ш 0302030000-064 Без оголошення
224-96

ISBN 5-325-00804-8

© Erika Schuchardt,
Hannover, Німеччина, 1995
© Петро Тарашук,
переклад українською
мовою, 1996

*«Чорнобиль — це для мене ТЕТЯНА,
а ТЕТЯНА — це для мене Чорнобиль.
ТЕТЯНА і я
просто належимо одна одній,
наче барви веселки».*

АННА, німецька дівчинка

*«Коли я виросту, ми вчинимо
навпаки. Я вже й тепер цьому
радію: тоді НІМЕЦЬКІ РОДИНИ
їздитимуть до нас».*

ТЕТЯНА, чорнобильська дитина

ТЕТЯНІ та АННІ
*і всім чорнобильським дітям,
їхнім родинам на Сході й Заході
з удачністю за довіру
і цілковитою надією
на перемогу їхньої тихої революції*

Це психосоціальне дослідження проведене задля вироблення рекомендацій з ініціативи постійного представництва Федеративної Республіки Німеччина при ООН у Відні для (тепер уже розпущеного) Чорнобильського координаційного бюро Організації Об'єднаних Націй при МАГАТЕ у Відні.

У роботі над емпіричною частиною дослідження брали участь:

з білоруської сторони

Анатолій Істомйонук
Михайло Касловський
доктор Петро Садовський
Ірина Усова

з німецької сторони

доктор Маріо Файгель
доктор Гельге-Д. Шенк
Франк Негеле
Марк Шпайх

з обох сторін

колеги і студенти, діти, німецькі родини, в яких вони гостювали, їхні власні родини, представники різних чорнобильських ініціатив та політики обох країн. Найголовніших названо:

Дірк Гойер, Стефан Лілье, Петер Прзибіла

ЗМІСТ

До українського видання (<i>Ебергард Гайкен, Дмитро Гродзінський</i>)	9
Чорнобиль застерігає! (<i>Лев Конелєв</i>)	11
З погляду міністра закордонних справ (<i>Клаус Кінкель</i>)	12
Слідами таємниці	13
1. Спогад про катастрофу	15
2. Теза про "культурний шок": небезпека чи вигадка?	18
У дорозі — серед людей, коней та підвод	18
Діти — посланці Чорнобиля	28
Тиха революція — голоси з вогнища катастрофи	32
3. Теперішня ситуація	39
Життя після катастрофи: чекання на смерть	39
Чорнобиль: невже майже забутий?	45
4. Надалі: не вулиця з одnobічним рухом, а зустрічні потоки зі Сходу та Заходу	49
5. Власна ініціатива: досі за неї карали, а тепер її вимагають	52
6. Спільне життя в рубленій хаті: початок альтернативного дослідження	56
"Стіл і піч поділили"	56
Названі батьки в своїх дітей-сиріт	60
Дайте "вудку", не тільки "рибу"	64
7. Результати понад 150 якісних інтерв'ю на Сході й Заході	66
Розмови з чорнобильськими дітьми	66
Розмови з названими батьками в Німеччині	68
Розмови з рідними батьками дітей із Білорусі та України	69
8. Наслідки кількісного опитування понад 1000 потерпілих на Сході й Заході	70

Опитування 765 чорнобильських дітей	71
Опитування 201 названої родини в Німеччині	77
Опитування 229 рідних батьків чорнобильських дітей у Білорусі та Україні	80
9. Загальні підсумки й перспективи психосоціального дослідження	92
10. Рекомендації щодо подолання кризових станів, породжених Чорнобильською катастрофою	96
Зустрічі — міст між народами Сходу й Заходу	97
Просвіта задля мовного порозуміння й культурного зближення — як у країні, де гостюють чорнобильські діти, так і на їхній батьківщині	99
Піклування: пропозиції, що допоможуть подолати кризу	100
Останні зауваги	102
11. Міжнародні ініціативи, спрямовані на подолання катастрофи	104
12. А проте сподіваймося! Єдність науки, політики й моралі (<i>Лев Копелєв</i>)	107
13. Спільна післямова послів Білорусі, України та Німеччини	110
14. Література, що докладніше висвітлює порушені теми	112
Спеціальна та фахова література	112
Праці Еріки Шухардт	113
15. Дослідницький інструментарій. Меморандум — стимул до дальшої праці	116
16. Біографічні дані авторів та співробітників	132

До українського видання

Сьогодні, коли вже минуло десять років по чорнобильській катастрофі, ми більше, ніж будь-коли, наражаємося на небезпеку — за політичними заявами й угодами, за цифрами статистики, питаннями про можливість фінансування технічних заходів щодо подолання наслідків катастрофи зчерствіти, забути і втратити уявлення про те, що від аварії постраждали насамперед люди.

Умови існування багатьох чорнобильських жертв призвели до їхнього відчаю та розчарування. Усе перетворилося для них на світ, де радіація ставить під знак запитання навіть найзвичніші щоденні справи, — наприклад, прогулянку лісом або вживання в їжу фруктів та овочів зі свого саду й городу. Політичні та економічні проблеми, з якими мусять боротися країни, де живуть ці люди, ще більше ускладнюють їхнє становище.

Дослідження пані професора, доктора Еріки Шухардт "Голоси дітей Чорнобиля. Історія тихої революції" відтворює увесь спектр цієї напруги — насамперед завдяки соціально-психологічному підходові, опитуванням та інтерв'ю. Її заслуга в тому, що вона ще раз нагадує нам, що особиста активність кожного є вкрай необхідною, що коли дія виходить за межі просто допомоги, той, хто допомагає, почувається обдарованим. Утішно, що ця книжка виходить тепер українською мовою.

Бажаю, щоб вона знайшла якомога більше читачів і звернула їхній погляд на глибоко людський вимір цього нещастя. Сподіваюся, що книжка стане для потерпілих певним підбадьоренням в їхніх особистих клопотах. Адже вони не самі, для них існує дійова допомога, і вони можуть і мусять висловити свої думки та почуття.

Київ, 1 липня 1996 р.

д-р ЕБЕРГАРД ГАЙКЕН,
Посол Федеративної Республіки
Німеччина в Україні

Про Чорнобильську катастрофу написано вже доволі багато. Незважаючи на багатогранність цієї проблеми, здається, не лишилося того ракурсу, з якого вона не була б висвітлена в науковій чи публіцистичній літературі. Пропонована читачеві книжка відомих громадських діячів і науковців Еріки Шухардт та Лева Копелева подає чорнобильську трагедію саме у новому ракурсі. Доктор Е. Шухардт визначила жанр книжки як "розвідку психо-соціальних умов життя людей, що постраждали від Чорнобиля". Проте результати, які вдумливий читач отримає від знайомства з книжкою, виходять за межі наукової розвідки. Це праця, в якій суто наукові питання органічно поєднані з щирими роздумами про долю людей, що пережили й переживають біду, про місію окремого громадянина, сім'ї, громадських об'єднань, держави у світі, де багато людей потребують допомоги й найуважливішого до них ставлення.

Зі сторінок книжки ми чуємо голоси білоруських та українських дітей, їхніх батьків та громадян Німеччини, які приймали у своїх домівках дітей Чорнобиля. Ці голоси демонструють усю палітру почуттів людей, для яких Чорнобиль близький не тільки географічно. Зрештою будь-які політичні, технологічні та інші рішення повинні прийматися з урахуванням почуттів людей. Проте далеко не завжди так робиться і не в останню чергу тому, що ми не спромоглися (чи не наважилися) виявити ці почуття, неупереджено проаналізувати їх. Книжка Еріки Шухардт та Лева Копелева якраз дає багатий матеріал для роздумів і пошуків шляхів для прийняття рішень, які б виходили з принципу примату людських почуттів й сподівань.

Упевнений, що український читач оцінить книжку так, як уже оцінили її німецькі читачі. Лев Копелев назвав її ліричною. І він абсолютно правий, хоча чорнобильська тема зовсім не налаштовує на лірику. Мені здається, що, перегорнувши останню сторінку книжки, читач стане людянішим, добрішим до ближнього. Книга має неабиякий заряд людяності й віри у добро. Хотілося б, щоб цей заряд перейшов до якомога більшого числа людей.

Київ, 10 липня 1996 р.

ДМИТРО ГРОДЗІНСЬКИЙ,
академік НАН України,
голова Національного комітету
радіаційного захисту України

Чорнобиль застерігає!

Утрата пам'яті в однієї окремої людини — це тяжка недуга — амнезія, нещастя для хворого та його родини. Втрата пам'яті в цілого народу, амнезія нації, чії провідники, журналісти та педагоги забули свою минувшину і через різні причини раз у раз відкидають її та перекручують, — то найстрашніша небезпека для уражених цією хворобою, для їхніх співвітчизників і сусідніх народів.

Чорнобиль — це засторога, що звістує нову добу, яка почалась руйнуванням Хіросіми. Психосоціальне дослідження Еріки Шухардт нагадує про доконечність завжди пам'ятати про Хіросіму і Чорнобиль.

Розпад другої в світі атомної потуги не тільки не приборкав небезпеку нових ядерних катастроф і не тільки не зменшив її, а навпаки, зробив ще страшнішою, бо важкий гарматний набій чи авіабомба спроможні будь-яку АЕС обернути на десять Хіросім, на ще одну значно руйнівнішу Чорнобильську катастрофу.

Розвідка Еріки Шухардт — своєрідна, прискіпливо наукова, палка, публіцистична і водночас лірична книжка. Я б хотів, щоб вона мала якомога більше читачів, щоб її читали передусім державні діячі, політики, журналісти і всі люди доброї волі. У світлі ще не згаслого полум'я чорнобильського реактора, що обпалоє дедалі більше жертв, треба розглядати події і в Боснії, і в Чеченії.

Чорнобиль і страхітлива доля чорнобильських дітей, що й сьогодні народжуються приречені на страждання і дочасну смерть, недвозначно засвідчують, що недоторканих внутрішніх справ не існує — в жодній країні, а надто в тих, де розміщено ядерну, хімічну й бактеріологічну зброю, а АЕС видаються доконечними. Треба нарешті зрозуміти те, про що мріяв Андрій Сахаров і до чого він закликав своїх сучасників, що він утверджував усе своє життя, — єдність науки, політики й моралі, — і досягти цієї єдності.

Такий заклик — уже не просто мрія. Голоси Чорнобиля, що зазвучали завдяки Еріці Шухардт, доводять, що така єдність — *conditio sine qua non*, неодмінна, вирішальна умова, щоб наша планета зосталася придатна для життя.

Мармаген, 14 березня 1995 р.

ЛЕВ КОПЕЛЄВ

3 погляду міністра закордонних справ

Дослідження "Голоси дітей Чорнобиля. Історія тихої революції" — перша емпірична праця, створена спільними зусиллями білорусів, українців та німців, і тепер громадськість почує 1500 голосів, що під час інтерв'ю та опитувань розповідали про Чорнобиль. Автори досліджують передусім психосоціальні проблеми уражених радіацією дітей Чорнобильської зони. При цьому розглянуто ще й тезу про "культурний шок". Важливий результат цієї наукової праці, який вплине на проваджені в світі дискусії, полягає в тому, що "культурний шок" від зіткнення з Заходом — насправді лише вигадка. Дослідження доводить, що перебування чорнобильських дітей у німецьких родинах — це тільки знайомство з іншою культурою, яке допомагає стишити душевний біль і відновити втрачену надію на майбутнє.

Доктор Еріка Шухардт показала як завдяки особистому завзяттю і невтомній діяльності можна налагодити численні зв'язки між німецькими родинами, що приймають уражених дітей, і рідними сім'ями цих дітей у Білорусі та Україні. Виконуючи цю місію, Еріка Шухардт стала посланцем миру й надії. Її праця — знамення доби, і я хочу підтримати ці зусилля. Через десять років після страшної події політика та економіка, наука й культура, учителі та учні покликані шукати шляхів до тіснішої співпраці.

Бонн, 13 серпня 1995 р.

КЛАУС КІНКЕЛЬ

СЛІДАМИ ТАЄМНИЦІ

"Коли таємниця завелика, людині несила опиратися" (Сент-Екзюпері, "Маленький принц"). Тож і зі мною сталося те, що з Екзюпері, — безпосередньо під час незліченних зустрічей у містах і селах аж до найдальших закутків Білорусі та України. Доти я навіть не знала, що є на світі такі тихі й відлюдні місця, де панує безвихідь, що, проте, може обернутися надією.

Почалось усе з того, що на прохання постійного представництва Федеративної Республіки Німеччина при Організації Об'єднаних Націй у Відні та в контакті з Чорнобильським відділом Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) — існував до 1993 р. — я взялася написати розвідку про поліпшення психосоціальних умов життя людей, що постраждали від Чорнобиля. 1991 р. я й не здогадувалась, що те звернене до мене прохання перетвориться на нескінченну історію. Тож про історію зміни поглядів на Сході й Заході, про тиху революцію чорнобильських дітей я й розповім у цій книжці.

Слово дістануть усі, кого зачепила Чорнобильська катастрофа: уражені діти — посланці Чорнобиля, родини, що приймали тих дітей у Німеччині, і їхні рідні сім'ї в Білорусі та Україні, а також політики Сходу й Заходу. Те, що почалося з доручення написати психосоціальну розвідку, вилилось у збірку документів про породжений Чорнобилем рух, який змінює дійсність. Людям, що прийняли до мене довірою, і всім тим, хто разом з нами й маленькими посланцями долав шлях, який виведе на широкий простір, я й присвячую цю книжку.

Голоси потерпілих та пов'язаних з ними людей, що на цих сторінках стали гучні й виразні, воскрешають у нашій пам'яті спогади про весь безмір Чорнобильської катастрофи. Вони не дають нам забути про людський вимір цього страшного нещастя, а водночас і спонукають до нових проєктів діяльної, тобто передусім відчутної, допомоги. І тут я насамперед думаю про сприяння зустрічам та зв'язкам. Кожна зустріч з ураженою радіацією дитиною та її родинним середовищем — це міст до людей на Сході. Тож будуймо широкі мости! І то не тільки задля допомоги невинним жертвам вибуху, а й на те, щоб краще пізнати самих себе.

Як на мене, це єдиний можливий спосіб навчитися жити з катастрофою, не випхавши її за межі своєї свідомості. Надто великі її розміри і жахіття. Надто глибоко засів у нас страх перед цим лихим наслідком нашої високотехнізованої цивілізації, надто виразно закарбувались у пам'яті страшні події весни 1986 р.

Досить часто, на мою думку, трапляється, що цілком хибні теорії мають велике поширення, як-от, наприклад, раз у раз повторюване твердження, буцімто чорнобильські діти, відвідавши закордон, зазнають так званого "культурного шоку". Я не минала жодної нагоди, аби спростувати це твердження.

Що буде і що може бути далі? Цією розвідкою я звітую й сама собі — про свою діяльність і свою особисту причетність. Можливо, декому з читачів книжка видасться лише спробою успішно долати страх, що гнітить нас і досі. Я, проте, лише прагнула, щоб зазвучали голоси уражених Чорнобилем, робила все, щоб вони розірвали тишу і ця книжка стала пересторогою проти небезпек, пов'язаних із використанням атомної енергії.

Мій намір — заохотити, розбуркати людей, закликати їх до співпраці у важкій дорозі до чорнобильських дітей. Можливо, ті спільні кроки стануть початком розважливого й рішучого політичного курсу, за вихідну точку якого править страдницька тиха революція цих дітей.

Саме тут я й хочу висловити подяку Леву Копелеву, котрий, маючи величезний життєвий досвід і непідкупне око, яке прозирає і людей, і народи, кілька років стежив за написанням цієї розвідки, допомагав своїми спостереженнями і зрештою видав її разом зі мною.

Ганновер, 12 березня 1995 р.
30173 Ганновер,
Гайбельштрассе, 107

ЕРІКА ШУХАРДТ

1. Спогад про катастрофу

26 квітня 1986 р. в Україні на 4-му блоці Чорнобильської АЕС сталася досі найтяжча катастрофа в атомній промисловості. Експеримент вийшов з-під контролю, вибух зруйнував корпус реактора, почали плавитись паливні стрижні, радіація вийшла назовні. Тільки приблизно можна оцінити, скільки радіоактивних матеріалів викинуто в атмосферу. Йдеться принаймні про сім тонн. Отож у царині комерційного використання атомної енергії вперше сталася МПА — максимальна проектна аварія.

Тим часом як тривога, піднята підрозділом радіаційного захисту шведської електростанції "Форсмарк", через два дні сполошила всі північно- і центральноєвропейські держави, в Україні та в сусідніх радянських республіках спробували применшити розмір катастрофи, щоб уникнути будь-якого неспокою в суспільстві. Переселяти з забруднених територій почали пізно й неохоче, а чимало людей, що жили на далеких околицях небезпечного реактора, через непоінформованість опинилися безборонні перед убивчою радіацією. Це твердження слухне й щодо тих 230 000 робітників, так званих ліквідаторів, які впродовж наступних тижнів споруджували над реактором коробку з бетону і сталі в кілька метрів завтовшки — так званий саркофаг.

Дві третини всіх викинутих радіонуклідів випало на білоруську територію. Уражено кожного п'ятого жителя з загальної кількості населення, що становить близько 10 млн чоловік, 500 000 уражених — діти. Понад третину білоруської території забруднено радіацією (для порівняння: забруднено тільки 4,8% української і 0,5% російської території). Період напіврозпаду більшості викинутих радіонуклідів, цезію-137 і стронцію-90, становить десь 30 років. 1994 р., через вісім років після катастрофи, радіаційне забруднення зменшилось на 18%, проте розчинність радіонуклідів збільшилась, вони проникли в рослини, зокрема гриби та ягоди, і отруїли їх.

Радіоактивні хмари досягли й Німеччини. Надто в Баварії зареєстровано значно вищі рівні радіації. Лісові гриби й дичина ще й досі містять багато радіоактивних елементів.

Загалом існує велика неясність щодо справжнього числа жертв. Тим часом як українське міністерство охорони здоров'я в дев'яту річницю катастрофи повідомило, що

тільки в Україні загинуло всього 125 000 чоловік унаслідок атомної МПА, з Білорусі, набагато дужче ураженої радіоактивними хмарами, повідомляють куди менші цифри. Якщо експерти сумніваються в точності українських цифр, то й білоруські дані видаються їм набагато заниженими (Див. "Die Zeit" за 19 травня 1995 р.). Вплив катастрофи на стан здоров'я можна, напевне, визначити, розглянувши радше долю ліквідаторів. Якщо 1986 р. 78% ліквідаторів іще вважано за здорових, то 1994 р. цей відсоток зменшився до 48% (Див. "Frankfurter Rundschau" за 27 квітня 1995 р.). Близько 10 000 ліквідаторів мали дотепер уже померти, проте й цю цифру ніяк не можна точно встановити; пояснюючи ситуацію, офіційні органи покликаються на переселення.

Після катастрофи до початку 1993 р. на величезному комплексі атомної електростанції принаймні ще тричі спалахувала пожежа. А проте три незруйнованих реакторних блоки експлуатують і далі. 1991 р. під міжнародним тиском український парламент ухвалив постанову закрити Чорнобильську АЕС до кінця 1993 р. Але 21 жовтня 1993 р. депутати 221 голосом проти 38 проголосували за дальшу експлуатацію, обгрунтувавши тим, що без атомної електроенергії Чорнобиля Україна не подолає енергетичної кризи.

Світ тим часом мусив дослухатись до нових страхітливих повідомлень. Саркофаг почав руйнуватися, покритися розколинами, крізь які невеликими кількостями знову почала виходити радіація. За оцінками експертів, якби бетонна плита раптом провалилась і впала всередину реактора, знялася б навіть більша радіоактивна хмара, ніж та, що злетіла 1986 р. Україна не спроможна виділити суму, яка, за різними оцінками, становить від 5 до 10 мільярдів доларів, потрібну для тривалої консервації зруйнованого ядерного реактора. З огляду на такі великі гроші навіть західні країни, попри те, що йдеться про їхню власну безпеку, вкрай нерішуче погоджуються дати Україні достатню фінансову допомогу.

Після надзвичайної МПА минуло всього десять років, проте ядерна катастрофа давно вже стала всесвітньоісторичною подією. Відколи Чорнобильська трагедія почала свою неконтрольовану ходу і світ довідався про її справжні розміри, назва нещасного містечка стала символом спричиненої людьми технічної катастрофи. На гадку спадає те, що писав Карл Ясперс про людину й атомну бомбу: "Тільки дійшовши краю нашої діяльності, ми починаємо мислити серйозно. Наша доба має засвоїти, що не слід "творити" все".

Ядерне полум'я Чорнобиля — це не звичайна катастрофа, коли можна прибрати уламки, відшкодувати збитки й надолужити тяжкі нематеріальні наслідки. Навіть по тому, як розжевлені радіоактивні рештки зруйнованого реактора сяк-так поховано під бетоновим накриттям і — запізно — проведено евакуацію, десяткам тисячам люду ще загрожує смерть, сотні тисяч людей утратили здоров'я, а чималі частини українських та білоруських земель майже навіки zostалися непридатні для життя. Тож чорнобильський атомний реактор — вогонь, що обпалює душу всім ураженим.

Рівно через рік по тому, як генеральним секретарем КПРС обрано Михайла Горбачова, Чорнобилеві судилося стати знаменням зміни епох і безжалюбним мірилом пропагованої відкритості нової радянської політики. Коли вибухнув Чорнобиль, гласність не спрацювала. Натомість радянська інформаційна політика, заснована на дезінформації та замовчуванні, повернулася до свого давнього стилю. Вдавшись до політики вуалювання, московський центр протиставив ураженим людам незліченні тлуми слухняних функціонерів. Аби зменшити зону радіоактивного забруднення, Центральний комітет КПРС постановив підвищити максимально допущені дози опромінення. А це й уможливило переселити робітників електростанції з Прип'яті до теж забрудненого радіацією Славутича (*Див. "Die Zeit" за 25 квітня 1995 р.*). Те, що людей віддано на поталу повзучій смерті, здається, не відіграло жодної ролі в міркуваннях відповідальних осіб. До відповідальності їх ніхто не притяг.

Невдовзі після катастрофи люди в усьому світі з власної ініціативи заходилися запрошувати до себе додому чорнобильських дітей, щоб ті бодай недовго не жили в радіоактивному середовищі, не їли забруднених продуктів, трохи позбулися тяжкої безнадії. Дотримуючись політики вуалювання, російський уряд незабаром протиставив тим заходам тезу про "культурний шок": мовляв, унаслідок зіткнення з добробутом країн, що виявляють гостинність, діти постраждають від невиліковного шоку.

2. Теза про "культурний шок": небезпека чи вигадка?

У дорозі — серед людей, коней та підвод

Хоч скільки я мандрувала путівцями, що їх важко й дорогою назвати, бо ритвин — як на трасі для бігу з перешкодами, а під кожним мостом крізь розбиті бетонні плити видніла чорна страшна вода, і хоч скільки заходила навіть у напівзатоплені вальковані й рублені білоруські хати, — всюди, куди я подавалась, я ніде не знайшла родини, в якій дитина, поживши трохи на Заході, начебто мала страждати від "культурного шоку". З'ясовуючи це питання, я не тільки вдалась до наукового кількісного опитування, провівши його за кордоном — тим закордоном для чорнобильських дітей була Німеччина — і до так званих якісних інтерв'ю з німецькими названими родинами і політиками, а й сама не раз їздила безпосередньо на місце, щоб там переконатись, почути, довідатись, що сталося насправді, як подіяло перебування в Німеччині на батьків і дітей з Білорусі та України.

Про актуальність цієї теми свідчить не тільки кампанія в пресі та інших засобах масової інформації Федеративної Республіки Німеччина, що почалася 1990 р. з візиту колишнього голови білоруської Верховної Ради пана Шушкевича. Його закордонний візит став лише приводом для громадської кампанії, яка мала прихилити до думки, що всі наявні допомогові кошти треба посилати прямісінько до Білорусі: тоді з'явиться змога провадити оздоровчі заходи на батьківщині, повертати дітям здоров'я в самій Білорусі, а водночас уникати небезпеки "культурного шоку" внаслідок поїздки до Німеччини.

Кульмінацією тієї дискусії став міжнародний конгрес "Дискусії про культурний шок", скликаний урядом у Мінську 1994 р. То був суто офіційний захід. Паралельно до нього 26 квітня 1994 р., у восьму річницю Чорнобильської катастрофи, відбувся альтернативний конгрес, скликаний фондом "Дітям Чорнобиля". Обидва конгреси були присвячені одній темі, проте кожен мав свою власну мету; перший конгрес проводила держава, другий — мінська громадянська ініціатива "Дітям Чорнобиля". Якщо один силкувався довести існування "культурного шоку", другий прагнув спростувати твердження опонента.

Якщо на офіційному конгресі обстоювано тезу "Діти одужують тільки на батьківщині", то форум громадянської

ініціативи боронив таку контртезу: "Здоров'я — це не лише суто фізичне здоров'я чи успіх медичного лікування, а й чуття цілковитого душевного гаразду, стан так званого психо-фізично-соціального здоров'я, повернення сили та снаги".

Згадаймо принагідно, що таке визначення здоров'я Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) у Женеві вже кілька десятиліть намагається утвердити в усьому світі. І тут я хочу надати слово кільком білоруським дітям, які гостювали в Німеччині, та їхнім батькам, щоб вони в рамках моєї розвідки розповіли про свої враження від поїздки до Німеччини. Під час розмов безпосередньо на місці, в містечках і селах навколо Чорнобиля, на своє запитання, що для них означало перебування в Німеччині, я почула такі характерні відповіді:

* "Знаєте, після Чорнобильської катастрофи мої батько-мати дуже змінилися. Вони, власне, завжди сумні, поважні й мовчазні. Вони сидять і чекають. Вони втомлені, а ще й хворі і не мають жодної надії. Вони чекають, проте не знають, чого вони чекають. Іноді я вже й додому йти не хочу. Мені, гадаю, там бракує повітря. Все таке похмуре, але так зоставатись не повинно.

У Німеччині я побачив, що можна жити інакше. Я розповів про те батькові-матері. Я хочу вчитись, я хочу вивчати мови і хочу діяти, щоб і тут, у нас, теж стало інакше".

* "Мої названі батьки були інакші — все було інакше, геть усе... І все було таке гарне... соки; там не було жодних огорож... там справжня свобода...

Там люди інакші. Між собою вони дуже приязні. Кожен каже, що думає. Але дивно: вони ніколи не сваряться, хоч багато розмовляють і сперечаються. Вони мають доволі часу на розмови і навіть на ігри. Вони мають багато часу, щоб слухати".

* "Знаєте, там немає ні зла, ні агресивності, а в нас завжди якийсь клопіт, бо ми не знаємо, як за все заплатити і чи буде нам робота. Чом у нас не так, як у Німеччині? Я б дуже цього хотів і щось робитиму задля цього. Я привіз із собою гру, і тепер ми граємо всі разом, ми просто хочемо зробити все по-новому!"

* "Так, тепер я часто замислююсь. Усе було інакше. Проте одне було зовсім відмінне. Вони молились. Я не вмів молитись. Я тільки знаю, що моя мати хрещена. Дуже далеко — в дідуся з бабусею — і потай, без паспорта, щоб

вона тоді не втратила роботи. Тепер нам уже можна хреститися. Ми хрещені. Та, на жаль, нічого не робимо. Німецька родина, де я жив, разом зі мною молилась і співала. Тепер я хочу знову ходити з бабусяю до церкви. Моя бабуся колись співала зі мною й розповідала мені про віру".

На мої численні запитання, чи хотіли б вони зостатись у Німеччині, якби була змога, один хлопчик відповів твердо і переконливо:

* "Ні, за це не переживайте, в Німеччині я зостатися не хочу, але мені хотілося б, щоб я знов і знов міг туди їздити й дивитись, що і як вони там роблять не так, як ми. Сподіваюся, що зможу туди їздити. Мені цього досить. Але жити і працювати я хочу в рідному краї".

На моє запитання, чи, живучи в Німеччині, діти зазнали "культурного шоку", що породив би пригніченість або призвів би до психічної хвороби, всі одностайно й рішуче дали заперечну відповідь. Тільки у двох випадках повідомили про тяжкий смуток, справжню жалобу, що почалася після виїзду з Німеччини і — у цілковитій згоді з нашим знанням поведінки перейнятих жалобою людей — тривала три дні і три ночі, лунали плачі й нарікання. Те, що в обох випадках смуток був подоланий і розвіявся, поступившись іншим імпульсам, свідчить про його позитивний вплив на спроможність жити і вчитися.

Поряд із проблемою "культурного шоку" слід поцікавитись, як дитина, повернувшись у рідний край, знов інтегрується до білоруського суспільства. Ніхто не висловив бажання зостатись у Німеччині, крім єдиного винятку — сироти. Всі діти твердо наголошували, що вони безперечно прагнули повернутися додому, щоб жити разом з батьками і спільно з ними будувати нове майбутнє. Нема жодної суперечності в тому, що діти одностайно сподівалися мати змогу знову і знову їздити до Німеччини, щоб далі приглядатись і вчитись, як німці все роблять; ці сподівання пов'язані з твердо проголошеною метою перейняти все краще і втілити в себе вдома.

Відповіді батьків-матерів теж анітрохи не свідчать, що їхні діти, побувавши в Німеччині, зазнали "культурного шоку"; це добре видно з наведених відповідей:

* "Знаєте, коли ми ото хотіли відправити онука до Німеччини, наш дід як залементує: "Не робіть цього! Я не можу вірити німцям. Ви що, забули історію?" Ми довго вагались, а втім, біда вже за поли хапала. Наші діти хворіли.

Що ж нам тут вибирати? Чи ж міг бути більший ризик? Нам хотілося жити!..

Тоді ми й наважились послати наших дітей до Німеччини. А тепер... тепер ми стали друзями, бо діти знайшли собі в Німеччині нових хрещених батьків. Наш дід почав тепер говорити: "А все ж німцям можна вірити. Я хочу, щоб тепер і вони приїхали до нас, у наш будинок". І, бачите, вони, наші хрещені батьки, тобто люди, в яких діти жили в Німеччині, тепер уже тут. Ми страшенно втішені. Ми подружжись і хочемо, щоб ця дружба не уривалася ніколи".

* "Нам треба боротися за те, щоб наші діти могли знову їздити за кордон. Я повинен сказати вам, чому це так важливо. На те є три причини.

По-перше, діти повертаються зовсім інші, геть не такі, як їхали. Вони не тільки фізично відпочили, а й набралися душевного здоров'я. Вони радісні й відважні. Діти знову планують, у них з'явилась мета, вони прагнуть боротися.

По-друге, вони знайомляться з іншою культурою, іншою мовою, іншими пам'ятками культури, іншими традиціями та звичаями. Тепер вони стали критично міркувати про все, що діється в нашій країні.

По-третє, діти бачать, що загалом у світі є ще й інше життя. Тому вони й зможуть зажити по-новому, набратися віри. Це дасть їм сили й бажання боротися за те життя. Передусім це означає, що вони навчатимуться прагнути, братися до роботи, прокинуться від апатії".

* "Знаєте, ми й оком не змигнули, як постали перед великою проблемою: всі діти хочуть поставати "бізнесменами", тобто щось купити, а потім дорожче продати. Вони взагалі не бачать ніякого сенсу вчитися, — й навіть їм та освіта, коли, скінчивши навчання, вони якщо й матимуть роботу, то лише кепсько оплачувану. Чимало людей безробітні. Дарма мати якусь мету, дарма вчитися, — а потім наче зазирнув через паркан, відчув усім серцем, що саме означають слова: "Ти можеш щось робити!", "Ти потрібний!", "Ти можеш щось змінити!"... Але на те потрібні сила й мужність.

Я гадаю, що дружба з німцями — це своєрідна батарея. Діти їдуть до Німеччини, заряджаються, повертаються назад і живуть до наступних відвідин з надією, що зможуть знову туди поїхати. Залишатися там їм не слід. Тільки треба, щоб вони мали змогу заряджатись, не зневірившись серед нашої нібито безнадійності".

* "Знаєте, що найгірше? Найгірше в житті — це почуття, що тебе забули. Тут, у Чорнобилі, ми всі почуваємось

забутими. До цього додається ще й самотність — нас покинули навіть друзі, що, як ви знаєте, переселені з радіоактивно забруднених районів. А ми, залишившись тут, почувасьмо як покинуті, нас немов поховано живцем.

Розумієте, через те ми й потребуємо надії. Поїздка за кордон — це світло, що, спалахнувши там, після повернення осяває тутешню темряву".

* "Мій хлопчик уже б не жив, якби йому не допомогли в Німеччині, — помер би чи принаймні осліп. Але німецька родина, де жив мій хлопчик, не тільки повернула мені дитину, — а мені, нам усім, повернула ще й віру в наше спільне майбутнє.

Хоча тут усе таке невтішне й похмуре, ми з чоловіком тепер знову маємо силу сподіватись. Ми знову сповнені завзяття й віри, щоб усупереч усьому не подаватись і тут, у рідному краї, спільно працювати задля змін, дарма що ми безробітні. Німці підтримують нас і нашу родину. Тепер ми маємо завзяття, силу й час, щоб працювати задля змін, які пропонує громадянська ініціатива..."

* "Знаєте, звичайно, було б добре, якби наші діти могли відпочивати тут, на своїй батьківщині. Тоді б вони були недалеко від нас і батько-мати не мали б такого страху, що діти їдуть так далеко на чужину. Та, з іншого боку, я добре бачу, що дасть відпочинок у наших санаторіях. Звичайно, в санаторіях є майже все. Кажуть, що там і здорове харчування, сон, чисте повітря. Діти можуть гратися в лісі, збирати гриби, але зрозумійте: там бракує найвиришальнішого.

Діти повертаються назад точнісінько такі, які їхали. Вони не привозять із собою нових образів іншого життя. Повертаються без надії на майбутнє. Такі самі, які їхали з дому. А це нам тепер уже не зараджує. Через те їм треба їздити за кордон, розумієте?"

* "Авжеж, ви маєте слухність, повертатися тоді було важко. Питаєте, чи не сталося у мене "культурного шоку"? Ні, "культурного шоку" не було, але я тужила, тяжко тужила. Я тоді везла до Німеччини свого хворого сина. Коли ми повернулись, — я це виразно пам'ятаю, — я три дні і три ночі тільки плакала. Мені було дуже прикро, я була така безпорадна, не могла ні їсти, ні пити, не спала, не могла вийти на вулицю, не могла розмовляти. Але всі мене зрозуміли. Мій чоловік ні про що не розпитував, дав мені спокій. Не знаю, як і звідки воно взялося, але зродилось десь у

глибинах мого єства. Я сама зажила по-новому, і чоловік допомагав мені. Я стала розповідати, почала їсти й пити, ми знову виходили на вулицю. Але щось змінилося. Був якийсь дивний стан. Дні, як і раніше, тяглись і минали, а водночас сталося щось небачене, незвичайне.

Хоч куди я ходила, всюди мене супроводив образ, — ні, багато образів, цілий світ картин стояв перед очима. Я й тепер іще можу пригадати кожну людину, кожну вулицю, містечко, крамницю, кожну зустріч, усе, що я бачила, пережила, чула, — так виразно все те закарбувалось у душі. Здається, воно в'їлось мені в кістки. Ті образи я бережу у своїй душі, наче мрію... Знаєте, мені здається, що тепер я можу сказати так: зі сліз народилася мрія, і я хочу боротися за її здійснення тут, у Білорусі!

Тут, щоправда, кожного дня ще темрява, але скоро розвидніє. Я в ній бачу світло — світло моїх образів. Від того світлішає навколишнє життя. З моїх сліз народилася сила, сила мрій, щоб тут, у Білорусі, спільно вибудовувати нову дійсність. Я, мій син і мій чоловік тепер боремось, і ми бачимо, як наше завзяття передається іншим".

З огляду на ці висловлювання треба пошукати причин і мотивів, які могли породити тезу про "культурний шок".

Тож зосередьмося на фактах: уряд якомога довше намагався запиналом мовчання приховати жорстоку правду. Тільки закордонні країни, передусім Швеція та Норвегія, привернули увагу до тривожного вибуху й дали йому публічну оцінку. Коли я через чотири роки, навесні 1990 р., уперше приїхала до колишнього Радянського Союзу, то щоразу стояла приголомшена, дізнаючись, що уражені матері, діти, родини нічого ніколи не знають про розмір катастрофи, не кажучи вже про те, що вони не бачили зв'язку між розвитком хвороби в дітей і катастрофою реактора. Тоді я наважилась і в численних лікарнях почала брати інтерв'ю в батьків хворих, тяжкохворих і вмираючих дітей. Результати тих інтерв'ю тяжко мене пригнічували. Навіть серед очевидної біди, безпосередньо в боксах, де проваджено курс інтенсивного лікування їхніх прикутих до ліжка дітей, де їм, зменшуючи нестерпні муки, вливали болетамувальні препарати, ба навіть перед страшними очима приреченої дитини я завжди спостерігала те саме: батьки не згадували і навіть не думали про зв'язок між катастрофою реактора і хворобою. Бідолашні запевняли, що вони, звичайно, пам'ятають, що тоді сталося, але... уряд, преса й лікарі раз у раз наголошують, що з тим це не має нічого спільного, — всі уражені були неспроможні

сміливо, чесно і відкрито поставити замість слів "з тим" слова "Чорнобильська катастрофа" та визнати її згубний вплив, тим самим змінивши свою свідомість, почавши боротьбу, підвищивши опірність.

Проведене в рамках мого дослідження кількісне опитування 229 білоруських та українських родин засвідчило, що переважна більшість (76%) не має достатньої інформації про наслідки МПА. Наявний ступінь обізнаності відображував освітній рівень опитаних. На докладнішу відповідь спромагались передусім лікарі, ветеринари, вчителі, сільськогосподарські фахівці, медсестри, інженери, бібліотекарі тощо. 11% опитаних сказали, що вони зовсім не можуть відповісти на запропоноване запитання. Тільки 15% опитаних звинуватили у своїй необізнаності державні органи, 2% — відповідальних науковців. 11% навіть гадали, що вчені мають докладну інформацію, проте не мають права її оприлюднити. 4% казали, що причина полягає в нерозвиненості інформаційних структур.

Мої дослідження зазнали тяжкого удару внаслідок загадкової крадіжки відеоплівки, якими я додатково продовжувала висловлювання потерпілих, сподіваючись, що згодом у Німеччині зможу їх показати широкому загалові. Цікаво, що вкрадені автентичні документи містили саме ті інтерв'ю з батьками тяжкохворих та вмираючих дітей, де потерпілі змогли усвідомити зв'язок між катастрофою і хворобою.

Лиш один епізод, поданий у репортажі Білоруського телебачення, згодом мені надіслали з Мінська як запис. Усі оголошення в газетах не дали жодного результату. Сам портфель, щоправда, знайдено в парку, проте в ньому не було найголовніших документів, а саме відеоплівки. Радіо-й телеоголошення теж не привели до жодного сліду чи знахідки.

На щастя, в мене була нагода показати перед тим плівки нижньосаксонському прем'єр-міністрові та його дружині, покровительці нижньосаксонського фонду "Діти Чорнобиля".

Для російської інформаційної політики вкрай характерні такі факти:

тільки через чотири роки — 1990 р. — завдяки нелегальній виставці в Мінському університеті пробудилась громадська свідомість білоруського народу;

тільки через п'ять років — 1991 р. — з огляду на дедалі більшу шкоду лікарі, що працювали в найзабрудненіших районах, почувалися вільними від свого обов'язку мовчати і

Пропали неоціненні чорнобильські документи: голова комісії ЮНЕСКО в розпачі

Скорботно сидять діти на лікарняних ліжках. Без волосся, з вихудлими тілами. То чорнобильські діти, позначені радіоактивною смертю.

Професор педагогіки доктор Еріка Шухардт (їй 52 роки) з Ганновера

Сподіваюся, що вкрадене знайде чесна людина: професор Еріка Шухардт

зняла для ЮНЕСКО приголомшливі кадри. Тепер заступниця голови німецької комісії ЮНЕСКО переживає за долю неоцінених документів: злодій викрав відеоплівки!

"Два відеофільми, дані, інтерв'ю, адреси — всі документи лежали в моєму червоному портфелі. Тепер вони пропали", — каже професор у розпачі. Ще опівдні професор Шухардт показувала відеоплівки Гільтруді Шредер.

Дружина прем'єр-міністра в понеділок виїхала в Чорнобиль.

Потім дослідниця виступала з доповіддю в монастирі св. Генрієтти і в монастирській школі медсестер дала портфель одній сестрі. Сестра лише на хвилинку вийшла зі своєї кімнати, і якраз тоді вдерся злодій. Пані Шухардт сподівається, що втрачене хтось знайде (телефон: 88 47 02 або 51 06 151): вона виплатить 500 марок і не заявить до поліції. Головне для неї — повернути документи.

Газета "Bild" за 25 листопада 1993 р.

наважились указувати на зв'язок між загальним зростанням числа тяжких захворювань і катастрофою;

тільки через шість років — 1992 р. — звернулися до цієї теми конгреси в Мінську, тобто в самій Білорусі, — спершу організований громадянською ініціативою фонду "Дітям Чорнобиля" конгрес під назвою "Шість років по тому", а зразу після нього скликаний державою антиконгрес під назвою "До ситуації після Чорнобиля".

Тож уражений люд навколо Чорнобиля тільки дуже поволі й поступово довідався, що понад 70% радіоактивних чорнобильських опадів упало на його рідну землю і більше третини всієї білоруської території значно забруднено радіацією. Тільки тепер стало відомо, що населення країни й далі змушене жити в районах із високими рівнями радіації і 500 000 дітей безборонні перед куди більшою небезпекою. Ще не народжені і ще не зачаті діти вже тепер мають на собі каїнову печать загрози, що полягає в різних фізичних вадах, хворобах, каліцтвах і дочасній смерті. Як глибоко вкарбувалася ця каїнова печать не тільки в тіло та дух, а й у соціальні взаємини, показують два білоруських телерепортажі, а також одна подія в Німеччині, що сталась 1995 р.

* Учениця дев'ятого класу — переселена з забрудненого району до Мінська — на репортерове запитання про її проблеми в новому середовищі відповіла:

"...Ми не кажемо нашим хлопцям, звідки ми приїхали... інакше жоден з них із такою так просто не ходив би... не кажучи вже про те, щоб мав якісь серйозні наміри... Вони гадають, ніби ми їх заразимо при поцілунках... а згодом, звичайно, приведемо на світ вирождів".

* У телерепортажі з Верхнедвінська на кордоні з Латвією показали, як місцеві батьки заборонили своїм дітям гратися з однолітками з районів, що постраждали від радіації. Дійшло до бійки, лють вилилась у такі слова:

"Вони заразять радіацією наших здорових дітей. Ми не хочемо, щоб у школі вони сиділи з ними на одній лаві!"

* Та навіть у Німеччині не можна запобігти певним виявам, що їх годі й збагнути. В невеличкому містечку поблизу Геттінгена, що брало діяльну участь у програмі літніх ваканцій для чорнобильських дітей, скасовано заплановану задля порозуміння між народами зустріч німецьких та французьких дітей, і то на тій підставі, що *"страх радіоактивного зараження через білоруських дітей такий великий, що ми прагнемо уникнути будь-яких зустрічей"*.

Тож нема чого дивуватися, що на тлі згаданих подій день 3 квітня 1994 р. видався мені зоряним часом білоруської історії, бо тодішній міністр закордонних справ Республіки Білорусь Петро Кравченко, промовляючи на відкритті білоруського посольства в Бонні, вперше не тільки прилюдно визнав зв'язок між катастрофою і хворобами, а й назвав певні цифри (що їх ми з огляду на здійснену з політичних мотивів маніпуляцію даними тут не обговорюватимемо).

Міністр визнав, що в Білорусі зросла частота ракових захворювань, знизився імунітет, а загальний стан здоров'я дітей, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, погіршується й далі. За його даними, 1994 р. значно зросла кількість захворювань на рак щитовидної залози, причому найвищий відсоток захворювань зареєстровано серед дітей Гомельської області. Якщо до катастрофи зареєстровано лише поодинокі випадки такого онкологічного захворювання серед дітей, то з 1986 по 1992 р. загалом 172 дитини у віці до 14 років захворіли на рак щитовидної залози. Пославшись на дані білоруських учених, Кравченко заявив про дуже високу ймовірність, що в найближчі п'ятнадцять років по катастрофі слід сподіватися 7450 випадків захворювання на дитячу лейкемію, тобто 150 нових захворювань за рік. У своїй промові міністр зазначив, що загалом у республіці можливість нових ракових захворювань у чоловіків зросла на 28,8%, а в жінок — на 22,7%. Після катастрофи зросла й кількість природжених каліцтв.

Почувши на тій урочистості такі несподівані публічні признання людини, що обіймала тоді посаду міністра закордонних справ, я відповіла на них експромтом:

"Відкриття першого білоруського посольства і гідну промову міністра закордонних справ я вважаю за прикмету нової історичної доби. Вперше в післячорнобильській історії оприлюднено справжні цифри. Як на мене, це історична віха, я не пригадую, щоб під час моїх перебувань у Білорусі та Україні бодай хто-небудь називав цифри, що могли б прислужитися розумінню й оцінці масштабів Чорнобильської катастрофи і відкрити нові шляхи в майбутнє. Майже через вісім років після катастрофи реактора я бачу, що почалась нова доба правди. А правда — це ключ, який допоможе шукати спільного рятунку від небезпеки".

Тим часом новий президент, Олександр Лукашенко, колишній солдат прикордонних віськ КДБ і директор радгоспу, оцінив катастрофу напрочуд по-новому, але в старому стилі. З приводу своєї поїздки до заражених радіа-

цією Могильовської та Гомельської областей він заговорив про так звану "переселенську ейфорію", про "роздимання небезпеки" й про те, що держави Європейського Союзу з егоїстичних міркувань перебільшують у засобах масової інформації "нібито" наявну небезпеку вибуху Чорнобильської АЕС. Слова президента Лукашенка: *"За десять років дощі очистили ґрунтові води, всі селяни можуть і далі жити в своїх рідних селах... їм ніхто не має права заборонити"* — треба розуміти ще й так, що коштів, потрібних для переселення з усіх заражених районів, немає.

Франк Гольчевський, професор Гамбурзького університету, спостерігач ОБСЄ за парламентськими виборами в Білорусі, нещодавно знову нагадав, що Лукашенко ще й сьогодні заперечує доконечність переселення людей з радіаційно заражених районів, покликаючись на те, що в тих районах *"годі чогось шукати"* (Див. *"Frankfurter Allgemeine Zeitung"* за 22 серпня 1995 р.). Тож відкинута будь-яку спробу провадити поважну дискусію про згубний вплив радіації, натомість утверджується зневажливий до людей цинізм. Через те нас надто тривожить факт, що на референдумі, проведеному разом з останніми парламентськими виборами, Лукашенко забезпечив собі дуже широкі повноваження розпустити парламент, які є характерною прикметою президентської системи диктаторського типу. Крім того, Лукашенко проголосив себе прихильником тісного зв'язку з Російською Федерацією і дуже скептично ставиться до Заходу. Враження, яких набираються за кордоном потерпілі від Чорнобиля діти, напевне, не завжди до вподоби такому політикові. Слова подружжя, в якого я брала інтерв'ю, потверджують цю думку:

* "Ви лише зрозумійте нас: наші діти повертаються й кажуть, що в Німеччині немає огорож, є тільки живоплоти. Вони знову і знову запитують, навіщо тут усюди огорожі. Чому тут усюди ми натикаємось на перегородки? Чому ми не повалимо всі огорожі? Розумієте? І йдеться не тільки про паркани, а й загороди в мозку, розумієте? Діти мають допомогти нам повалити мозкові загороди, щоб наше нове мислення про колгосп і район вихопилось назовні. Так, тільки тоді я зможу уявити, що Європа справді воскресне".

Діти — посланці Чорнобиля

Навіщо я згадую ці факти? Коли усвідомити, що водночас із цим процесом восьмирічного політичного замовчування відбувалась усесвітня акція пояснення, прориву, ба

навіть бунту, то стане зрозумілим, які нові небезпеки насуваються ззовні на Білорусь та Україну. Блискавично поширилася звістка про дівчинку й хлопчика, які потребували оздоровлення, — бліді, хворі, страшенно хворі — й шукали за кордоном родину, що взяла б їх, вигодувала, вилікувала і "здоровими" повернула батькові-матері. Проте ейфорія, пов'язана з такими допомоговими заходами, триває, звісно, недовго. Вона миттю зростає і одразу ж падає, коли громадськість зверне свою увагу на якісь інші акції, спрямовані, наприклад, на допомогу Руанді чи Боснії та Герцеговині.

Але є й те, чого ніхто не врахував: на Заході чекали хворих дітей, але замість них приїхали — для багатьох несподівано — фізично справді хворі, зате психосоціально здорові діти. Дедалі виразніше з'ясувалося:

так звані хворі діти з Чорнобиля, що потребували оздоровлення, приїхали як здорові своєрідні посланці своїх країн — Білорусі та України.

Кілька розповідей, почутих від родин, які приймали чорнобильських дітей, потверджують цю думку.

* "Знаєте, я ще ніколи не був такий задоволений, як тепер. Відколи я маю Антона, — свого, як ви кажете, чорнобильського хрещеника, — все матеріальне, що відіграло таку велику роль у моєму житті, стало для мене зовсім неважливим. Я раптом відчув відповідальність, маю тепер мету, життя набуло нового сенсу. Попервах я давав тільки гроші, 30 марок на місяць для свого хрещеника, а потім узяв і поїхав туди. Він недорозвинений. Я заходився наново опоряджати його кімнату, все потрібне я привіз із собою. Він дивився, а ми працювали. Я й інструмент там залишив. А як усе скінчили, то влаштували свято.

Недавно я їздив туди вдруге. А він відвів мене вбік, кивнув перекладачеві й сказав мені: "Я вже не маю тата, тепер ти будеш моїм татом". Знаєте, що це означає?.. Наступного року я знову туди поїду. Я хочу все ще раз пережити. Знаєте, життя моє змінилося. Попервах я хотів допомагати просто грошима, а тепер я знайшов собі друга. Тільки-но мине моя нічна служба — я працюю нічним сторожем у Товаристві варті й охорони, — починається моя справжня робота. Я працюю в "Чорнобильській ініціативі". Я збираю одяг, інструменти, все, що придасться сиротинці, задля нашого задуму відкрити крамничку вживаних речей. Це наше невеличке соціальне ринкове господарство. Це моє життя, і я щасливий. У мене ще так багато планів".

* "Це сталося з нами несподівано. Ми почули про батька, що зі своєю дворічною донькою мав приїхати до Німеччини для порятунку її єдиного ще збереженого ока. Була потрібна домівка. Тоді ми й зголосилися. В нас четверо дітей, вони тепер великі. Місяця нам вистачало. Тож вони приїхали, і Оленку зразу прооперували. Лікарі сказали, що якби вони приїхали бодай на кілька днів пізніше, то й друге око стало б невидючим. А потім прийшло Різдво. Дівчинці вставили нове скляне око. Вона сміялась, вона бачила свічки. І я раптом зрозумів, що означає "Різдво", або "Христос до вас прийшов", або "Христос серед вас, бо він — це любов". Усі мої діти відмовились від різдвяних подарунків, — ми зробили одне одному тільки суто символічні подарунки, — зате як щедро ми були обдаровані! Такого ми ще ніколи не переживали: людині був повернутий зір, а наша родина немов збільшилась, додалися дівчинка з батьком.

Дивно, той батько просто не міг збагнути того всього. Він тільки хитав головою й запитував: "Чому ви так учинили?" Тож я розповів йому, що ми доглядаємо ще й мою сестру, яка захворіла на рак, проте живе серед нас, бо, знаючи про свою близьку смерть, свідомо намагається надати, як кажуть, своєму життю сенсу; вона прагне пожити ще, тому й далі працює. І що я через те такий щасливий, що теж хочу, щоб Оленка жила. Тоді він зрозумів.

Згодом приїхала його дружина, знову привізиши Оленку до Німеччини. Дівчинці тепер уже шість років. Поки що вона мусить кожні вісім місяців їти на медичне обстеження. Але, розумієте, ми за цей час стали однією великою родиною".

Отож знову потверджено мою тезу, яку я висувала на підставі інших досліджень:

існує заразливе здоров'я так званих хворих людей і дедалі тяжча хвороба так званих здорових людей.

Заплановані на початку оздоровчі заходи перетворились на будівельний камінь миру задля утвердження людських прав. Того ніхто не планував і не замислював, рух сформувався сам собою, йшов знизу від чорнобильських дітей до дітей, у чиїх родинах вони жили в Німеччині, від чорнобильських знедолених родин до німецьких названих родин, що приймали хворих дітей. Ось характерні слова, почуті від одного німецького подружжя:

* "Чесно кажучи, поїздки до наших чорнобильських дітей ми подарували самі собі на своє золоте весілля. Коли тоді ми

дізналися з газет, що потрібні родини для прийняття чорнобильських дітей, то ще й не знали до ладу, чи давати відповідь: адже брати дітей у наші літа... А потім просто пішли й узяли їх. У нас семеро онуків і восьмеро дітей. І як добре все склалось, як змінилось усе через чорнобильських дітей ви зрозумієте з того, що онуки, тільки-но прийшовши до нас, одразу запитують: "Де російські діти, ми з ними хочемо гратися? Коли ті російські діти прийдуть знову?"

Але навіть годі уявити, як змінились наші обидві чорнобильські дитини. Попервах сором'язливі, несміливі, майже мовчуці, діти щодня ставали веселіші, розкутіші, довірливіші. Один хлопчик страждав на нічне нетримання сечі. Коли я лагідно брав його на руки, не дорікав йому, — він волів потаєнці сушити речі на батареї, — хлопчик позбувся страху, став сміливіший. Тож, знаєте, ми потім сказали собі, що на золоте весілля не треба того персня з діамантом — кому ж він дістанеться у спадок, коли в нас аж восьмеро дітей? Ні, подарунків теж не треба. Подарунками від друзів стали гроші на дорогу, бо тепер ми мали самі оплачувати подорожні витрати своїх дітей, щоб вони приїхали ще раз. Адже знаєте, коли хто вдруге запрошує дитину, то повинен сам заплатити за авіаквиток вартістю 300 марок, бо ж треба, щоб була справедливість і свій шанс діставала щоразу інша чорнобильська дитина. Тепер друзі нам назбирали 3200 марок, і ми можемо запросити до свого дому майже одинадцять чорнобильських дітей. Знаєте, наші діти теж уже стали приймати чорнобильських дітей!

Найчудовіше — це дитяча радість. Усе майже так, наче ото зів'яла квітка, що раптом випростується і постає в усій пишноті. Отакими діти й повертаються у свої родини, і тепер я хочу — тобто хочемо ми обоє, мій чоловік і я — подивитися, чи ця радість передається й родинам".

Простерлися мости дружби між Гомелем, Могильовом, Білиничами, Києвом, Мінськом і всіма куточками Німеччини — як у нових, так і старих федеральних землях, — між громадянськими ініціативами держав СНД та ініціативами в Німеччині. Коли взятися рахувати малих посланців, число буде майже біблійне. Конкретизувати це твердження можна на прикладі однієї демократичної громадянської ініціативи в Білорусі: за минулі роки тільки мінський фонд "Дітям Чорнобиля" послав за кордон до Німеччини 70 000 малих посланців — чорнобильських дітей із білоруських районів з високою радіацією. До цих дітей треба додати ще всіх тих, хто їздив до решти євро-

пейських країн, а також тих, хто їздив за участі інших громадянських ініціатив або держави. Малі чорнобильські посланці — неначе камінь, що, впавши у воду, пускає навколо хвилі. Хоч куди докочується хвиля, щось неодмінно загойдається. Почалось усе з німецьких дітей-побратимів у німецьких родин-посестрах, перейшло на гостинних батьків цих родин, а зрештою на здружені з ними родини, на колег на роботі й на сусідів, далі перекинулось на лікарів та медсестер, що дбали про чорнобильських дітей, і — аж ніяк не останню ланку — на політиків, що мають виборювати асигнування коштів тому чи тому населеному пунктові. Проте образ дітей залишається в Німеччині як камінь, що впав до води і стоїть, загородивши течію; конкретно це означає, що треба шукати нових шляхів, ставати на них і триматися. Далі вода вже не може просто збігати давнім річищем, а мусить пробити нові шляхи, обминути камінь і навчитися співіснувати з ним.

Коли я запитала дев'ятирічну Анну з Німеччини, що для неї означає Чорнобиль, вона відповіла не задумавшись:

"Ви питаєте, що для мене означає Чорнобиль? Чорнобиль — це для мене Тетяна, а Тетяна — це для мене Чорнобиль. Тетяна і я просто належимо одна одній, наче барви веселки".

Тиха революція: голоси з вогнища катастрофи

Коли я кажу про революцію, що її провадять чорнобильські діти, то аж ніяк не надаю цьому слову історико-політичного значення — повалення наявної політичної системи. Я вжила цей термін, щоб наголосити, показати навіч, який величезний вплив справляють гостини чорнобильських дітей на наші почуття й мислення. Як подивитись на тих дітей, стає зрозуміло, що традиційні взірці взаємовідносин Заходу і Сходу протримаються недовго. Нижче рівня політичних контактів лине хвиля любові до ближніх, що, зворушивши, захвилювавши душу, пов'язує міцніше, ніж будь-яка міждержавна угода. Саме там, в Україні та Білорусі, де ще не вмерли спогади про жахиття світової війни, перешкоджаючи будь-яким спробам німців зблизитись, мости, що їх створили чорнобильські діти, криють у собі надію на остаточне примирення. В одній родині думку про мирну революцію висловлено вкрай зворушливо:

* "Завдяки нашим чорнобильським дітям ми робимо революцію. Ми живий, побудований з людей міст між Сходом і Заходом. Нас тепер годі розділити".

А одна білоруська вчителька, яку я зустріла в Білорусі, прийшовши з німецькими названими батьками, сказала мені:

* "Про те я й говоритиму завтра перед німецькими названими батьками. Я ще ніколи не виступала перед чотирмастами чоловік. Я розповім їм, що для нас означають названі батьки в Німеччині та інших країнах. Що тут ніщо матеріальне не важить, — ні одяг, ні їжа, ні іграшки, ні; важать тільки вони самі, бо стали нам за братів і сестер... у нас таке відчуття, ніби ми утворили ланцюг миру. Знаєте, як отой людський ланцюг, що перетнув Естонію. Бо, скажу вам, тоді, коли ще не було СНД, Литва, Латвія та Естонія спільно утворили живий ланцюг. Саме такі почуття переживаємо й ми сьогодні: це ланцюг із чорнобильських дітей, німецьких названих батьків і нас, тутешніх рідних батьків.

Саме так, проте цього разу немає ланцюгів, — нема тих ланцюгів, що облітають нас кайданами, — є тільки нюзочки перлів із сліз надії.

Сльози — це порятунок, інакше б людина задушилася; ті слези дали нам нову мову".

Утішно було бачити, що зустрічі з чорнобильськими дітьми не породили ні зневіри, ні скорботи, а, навпаки, надихнули майже всіх причетних підтримувати і вибудовувати взаємозв'язки. Зі 188 пар названих батьків, у яких я брала інтерв'ю, збираючи матеріал для дослідження, 53% пощастило заохотити своїх друзів, колег, родичів та знайомих теж прийняти дитину під час наступної акції. За винятком трьох подружжів усі названі батьки й матері були ладні знову взяти собі дитину. Принаймні 79% опитаних хотіли провідати родини тих дітей на їхній батьківщині. 2% подружжів хотіли через те навіть вивчати російську мову.

Навіть названі німецькі брати і сестри, що зі мною і своїми батьками їздили до Білорусі, після поїздки стали інакше дивитися на світ, і така переміна поглядів дасть свій плід у майбутньому. Коли я запитала про їхні враження, німецькі діти й підлітки відповіли мені:

* "Я тепер набагато задоволеніший своїм життям у Німеччині, бо знаю, що чимало людей живе куди гірше. Це стосується й мого особистого життя. В нашій родині тепер і справді набагато більше розмовляють про дітей із Росії. Ми

з'ясували, що досі, власне, ми говорили про Росію тільки зле. Тепер ми міркуємо над тим, як прищепити своїм друзям наші нові уявлення про Росію.

Отож, із своїми друзями я часто розмовляю про "наших чорнобильських дітей". Я неодмінно вчитиму російську, щоб я міг пояснити дітям у Чорнобилі, що їм ми в Німеччині маємо свої проблеми, наприклад безробіття, і що їм тут нічого з неба не падає.

Спілкування ставатиме дедалі інтенсивніше, і тому нам треба вивчати мови; я говорив і з дітьми у школі, щоб, по-перше, вони теж приймали в свій дім чорнобильських названих братів і сестер, а, по-друге, самі поїхали до Росії.

Часом я думаю, що зараз так, як сталося з Коперником: тоді гадали, ніби Земля пласка, а тепер знають, що вона кругла. Ми гадали, що світ — це Європа, а тепер я бачу, що їй на Сході Європа. Це дуже змінило моє мислення, мій світогляд і моє критичне ставлення до Німеччини. Я став їй удячнійший, я критичний, як і раніше, але, напевне, тепер поміркованійший".

* "Мені здається, ніби ми тільки тепер відкриваємо східну частину Європи. Нині я бачу там не тільки державу зі старими дідами в мундирах, — як нам завжди показували засоби масової інформації, — а землю, де живуть точнісінько такі люди, як і ми, що почасти мають такі самі проблеми і тривоги, як і ми. Вони нічим не відрізняються від нас. Але вони дарують нам усе і вірять нам. Через те ми їм стаємо друзями. Нас уже ніщо не розлучить, ми належимо одні одним".

* "Білорусь стала мені тепер трохи ближча. Ядерна катастрофа та її наслідки — це не звичайна катастрофа, така, як рейста, бо тепер, поживши зі своїми чорнобильськими побратимами й посестрами, я відчуваю, як ті наслідки підступають мені до серця; тепер я неначе сам усе те пережив і знаю, наприклад, із чим сьогодні треба боротись у тих краях: вони хворі, в них рак, вони гинуть!

Уявіть собі бодай раз, що, засновуючи родину, одружуючись, вони вже знають, що їхня дитина, можливо, народиться нездорова. Що тут можна вдіяти? Ми не можемо просто дивитися! Хай там що, а нам треба триматися разом".

* "Тепер ми дуже часто листуємось. Попервах ми давали листи на переклад, а тепер я пішов на вечірні курси і вивчаю російську. Вся наша родина вивчає російську мову, і ми навіть

за столом намагаємось розмовляти російською. Хіба то не Європа?"

Мирна революція чорнобильських дітей змінила дійсність. Аби усвідомити силу цього руху, зрозуміти, якої нестримності він набув за цей час, спробуємо уявити собі таке: 70 000 чорнобильських дітей, із якими пов'язані приблизно 70 000 пар названих батьків і матерів у Німеччині; навколо них гуртується двічі, а то й тричі по 70 000 дітей — названих братів і сестер; далі йде принаймні 70 000 дружніх родин, а до того ж незліченна кількість сусідів, лікарів, педагогів, політиків, і, нарешті, додайте ще 70 000 рідних сімей, що живуть навколо Чорнобиля в Білорусі та Україні.

Стає очевидним, що Чорнобильська ядерна катастрофа мало-помалу приводить до зміни поглядів народів обох країн. Проте уряди Білорусі та України ставляться до цього процесу з великою стриманістю, якщо не сказати з острахом. Проте революцію чорнобильських дітей уже годі спинити, і ця революція сприяє зміні поглядів як у державах СНД, так і у Федеративній Республіці Німеччина. А це може становити таку загрозу, що наш досконало обладнаний апарат мислення — це твердження однаково слушне і для Заходу, і для Сходу — змушений удаватись до всіх засобів, аби загальмувати той рух. Як це відбувається? Ми мобілізуємо свої захисні механізми. Одним з цих захисних механізмів є народження різних теорій, як-от тези про "культурний шок".

Щоб довести протилежне цій вигадці, я хочу поряд із наведеними вище відповідями, почутими під час інтерв'ю, подати й окремі результати кількісного опитування 229 білоруських родин:

понад 90% опитаних позитивно оцінили подорож своїх дітей за кордон;

тільки 1% опитаних гадали, що та подорож не дала нічого доброго.

Названо такі позитивні аспекти подорожі:

близько 75% на першому місці назвали відпочинок та оздоровлення, а також медичний догляд у Німеччині;

понад 50% батьків зазначили поліпшення стану здоров'я своїх дітей після поїздки на відпочинок;

7% опитаних гадали, що закордонна подорож сприяла ще й поліпшенню матеріального становища родини;

близько 40% опитаних оцінили як позитивну рису подорожі передусім те, що діти завели нових друзів, познайомились з іншою країною, набралися нових вражень.

На запитання, як батьки оцінюють закордонні подорожі, 96% висловили думку, що закордонна подорож становить велику допомогу. Тільки 1% опитаних оцінили закордонну подорож як шкідливу. На запитання, чи треба сприяти програмам відпочинку не тільки за кордоном, а й у рідній країні, понад дві третини опитаних відповіли "так" і тільки 2% — "ні", решта утрималась від відповіді на запитання, чи треба, на їхню думку, сприяти таким програмам передусім у рідній країні. На запитання, чи треба оздоровчі заходи провадити лише у власній країні, більшість опитаних (понад дві третини) одноставно дали заперечну відповідь, і тільки 10% вітали б такі програми лише у рідній країні.

Зостається тільки запитати: чи не криється в теорії "культурного шоку" великої небезпеки? Адже і закордонним, і німецьким громадянам буде гарантоване чисте сумління: одні слухняно виконуватимуть урядові рекомендації, згідно з якими дітей, давши їм матеріальну допомогу, треба оздоровлювати лише у власній країні, а інші підвищуватимуть свою соціальну оцінку, збираючи квитанції про надіслану матеріальну допомогу. Таким чином начебто відновиться спокій, проте уражені люди — справжні жертви Чорнобиля — за невидимими стінами України та Білорусі знову будуть самотні, вигнані й забуті.

Водночас знову пощастило б відновити мир у власній душі. Проте годиться запитати, якого шоку зазнали німці, приймаючи в себе чорнобильських дітей. Далі треба спитати, якого культурного шоку зазнали німецькі названі батьки, вперше провідуючи своїх чорнобильських дітей та їхніх батька-матір у рублених хатах чи бетонових мурашниках, — уже не кажучи про той дожиттєвий шок, що його спричиняють злидні, голод, нужда, неозорі простори, мимоволі асоціюючись із давно забутими воєнними подіями, з темними сторінками німецької історії, де серед сумних звітяг — зруйнування вщент міста Мінська; і як треба стримувати власну скорботу й сором, опинившись у чорнобильській родині, побачивши діда й бабу, зіткнувшись із тією бабусею, яку, можливо, колись згвалтував німець.

Мати однієї чорнобильської дитини розповіла мені про свої суто особисті переживання:

* "Коли ви так докладно розпитуєте, що тоді сталося, то я таки вам признаюся, що, звісно, мої спогади про німців тяжкі й похмурі. Про це я ще нікому не розказувала, не казала навіть дітям та онукам..."

Ви й самі, певне, знаєте, що і добрі, і лихі люди є як серед росіян, так і німців...

Що ж, коли вам охота таке слухати, то я десять років щоночі кричала уві сні, бо щоразу, кожної ночі, оберталась на малу залякану дівчинку. Мій батько був у Сибіру, а мати зосталася сама із сімома дітьми. Аж тут прийшли німці. Я була однією з тих багатьох дівчаток, що їх німецькі солдати хапали за ніжки і... авжеж, так воно й було... брали й гойдали над самісіньким вогнем, наче от-от мали вкинути. Ні, вони не збирались нас палити, ні мене, ні решту. Просто хотіли налякати — і дітей, і наших матерів... Ви собі годні уявити, як настраждалась моя мати? А мого батька німці застрелили... Отож, щірісінька правда: аж десять років мені щоночі снилося те саме жахіття... Але тепер ненависті вже нема... Ні, дуже добре... Авжеж, так добре, що ви приїхали... Авжеж, добре, що можна бодай раз усе розповісти... Добре, що ви слухаєте мене й так розпитуєте... Так, це добре. Тепер і справді сама радість: ви приїхали і так щиро питаєте про все. Де ви силу берете? Я така щаслива, що ви тут! І що після Чорнобиля наші діти можуть їздити до вас, а ми подружались. Дякую, дуже дякую, і перекажіть цю подяку геть усім. Питайте ще і, будь ласка, приїдьте знову!"

Ще один очевидець тодішніх пекельних жахів розповів мені:

* "Я втішений, що ви запитали про таке, я завжди хотів поговорити з якимось німцем про те, що тоді мені судилось пережити.

Я мав тоді п'ять років. Німці вдерлись до нашого села. Мого батька, коли він спробував утекти, гранатою розірвало на клапті. Німці, вбивши батька, потім дозволили матері поховати його рештки. Нас — матір і моїх чотирьох сестер, найменший було всього три дні — завезли до концентраційного табору в Німеччину.

То було справжнє пекло... Те, що мені з матір'ю і двома сестрами таки пощастило вижити, ми завдячуємо табірним наглядачам. Вони, ризикуючи накласти головою, зважились урятувати нас... Під нарами раптом з'являвся то дитячий кошичок, то шматок хліба, то молоко..."

Усюди, куди я їздила, я бачила людей, які мали мужність не соромитися сліз, розповісти, — як діти, так і матері, — що, повернувшись додому, вони цілісінький день тяжко плакали, признатися, що сльози — єдиний і, як на мене, найкращий спосіб передати їхнє безсилля. Вони, як розказували, безперестану плачучи, три дні і три

ночі боролись із смутком і жалобою, аж поки, здригнувшись до найдальших глибин ества, віднаходили життєву снагу, бралися за поточну роботу і заглядали в майбутнє. Полишений, пережитий смуток обертався на сміливість, посіяні сльози проклюнулися. Сила тихої революції розбила шкаралупу старого мислення. Отут і полягає надія на майбутнє — майбутнє не тільки Білорусі та України, а й Німеччини на шляху до об'єднаної Європи.

Отож, слова однієї чорнобильської дитини стануть за знамення надії:

* "Коли я виросту, ми вчинимо навпаки. Я вже й тепер цьому радію: тоді НІМЕЦЬКІ РОДИНИ їздитимуть до нас".

3. Теперішня ситуація

Життя після катастрофи: чекання на смерть

*Я бачу матір перед собою:
з її обличчя одразу щезає сміх,
коли пролунає те слово —
"Чорнобиль".*

"Листи з дуже забруднених районів — документи, що печуть вогнем", — такого висновку дійшла Алла Ярошинська, лауреатка Альтернативної Нобелівської премії миру та член президентської ради президента Єльцина. На початку 90-х років їй до рук потрапили секретні документи, що докладно розповідали про МПА та пов'язані з нею заходи, до яких удавалась влада; водночас вона підтримувала інтенсивні зв'язки з ураженим населенням. Далі я зачитую уривки з одного надісланого їй листа (близько 600 підписів) жителів Норинців, Клочків та кількох інших сіл Житомирської області:

* "Ми звертались в усі інстанції. Проте всюди однакова байдужість до всіх наших страждань, до долі наших дітей... Відлуння Чорнобильської трагедії дедалі сильніше відбивається на здоров'ї наших дітей. Ми всі живемо за 60 км від Чорнобиля. Матері серце обкипає кров'ю, як вона те все бачить. Останнім часом здоров'я дітей значно погіршало... Від життя вже нема ніякої радості... Що ж чекає на тих, хто ще не з'явився на світ?"

Зі 132 дітей Норинцівської середньої школи та 65 дітей Латашівської середньої школи обстежено 42 дітей. У 39 виявлено патологічні відхилення. Дітей відправили для дальших, докладніших досліджень до республіканського Радіаційного інституту. Ми боїмося пустити дітей гуляти на річку або в ліс. Але ж це їхнє дитинство. Тільки бюрократ спроможний поділити зони на "чисті" та "нечисті".

У цьому страшному листі, крім того, повідомлено, що жителі одного з досліджених сіл за рік нагромадили у своєму тілі по 1,087 бера. Щоб належно оцінити цю цифру, слід знати, що людина, яка з професійних міркувань підлягає підвищеній радіаційній небезпеці, за все своє життя (візьмімо за його тривалість 70 років) убере близько 35 берів. Жахливо, що річне опромінення 1,087 бера в Білорусі — пересічна доза. Є райони, де радіоактивне зараження набагато вище. В одному з листів до Алли

Ярошинської батьки пишуть, що майже в усіх дітей виявлено збільшення щитовидної залози. І справді, кількість захворювань на рак щитовидної залози — вкрай рідкісна для німецьких дітей хвороба — в Білорусі стрибнула вгору. Збільшення щитовидної залози — це виразний симптом функціональної слабкості імунологічних захисних механізмів (що їх формує дитяча підгруднинна залоза), всієї лімфатичної системи та функцій кісткового мозку. В багатьох дітей збільшена печінка, часто виникають захворювання органів кровообігу. Вся тривога і розпач матері виразно проступають в останньому абзаці листа:

* "Уявіть собі наше становище як матерів. Що ми скажемо своїм дітям через 5-10 років і що говоритимемо онукам? Може статися, що ми й наші діти не матимемо майбутнього" (ibid., с. 130).

Ніякі офіційні пояснення, жоден науковий аналіз не зможе так реалістично, наочно і страшно змалювати справжню картину становища.

Чорнобиль — аж ніяк не закінчена катастрофа, чії жахіття можна відкрити ретроспективно. Ця катастрофа лежить перед нами, і її фатальність у тому, що вона запустила *regretuum mobile*, вічний двигун, страху. Численні жертви, що їх вимагатиме Чорнобиль, сьогодні ще й не народжені. І "жити з катастрофою" тут означає незмірно більше, ніж змиритись із колишньою катастрофою. Треба готуватись до лиха, що не має кінця, жити без жодної надії на істотне поліпшення становища. Як влучно зауважив Горст Петрі, таким чином ми позбавлені можливості втішитись. Погляд уперед, що надихає сміливістю, тут ослаблений страхом не мати майбутнього. Чорнобиль — це катастрофа майбутнього!

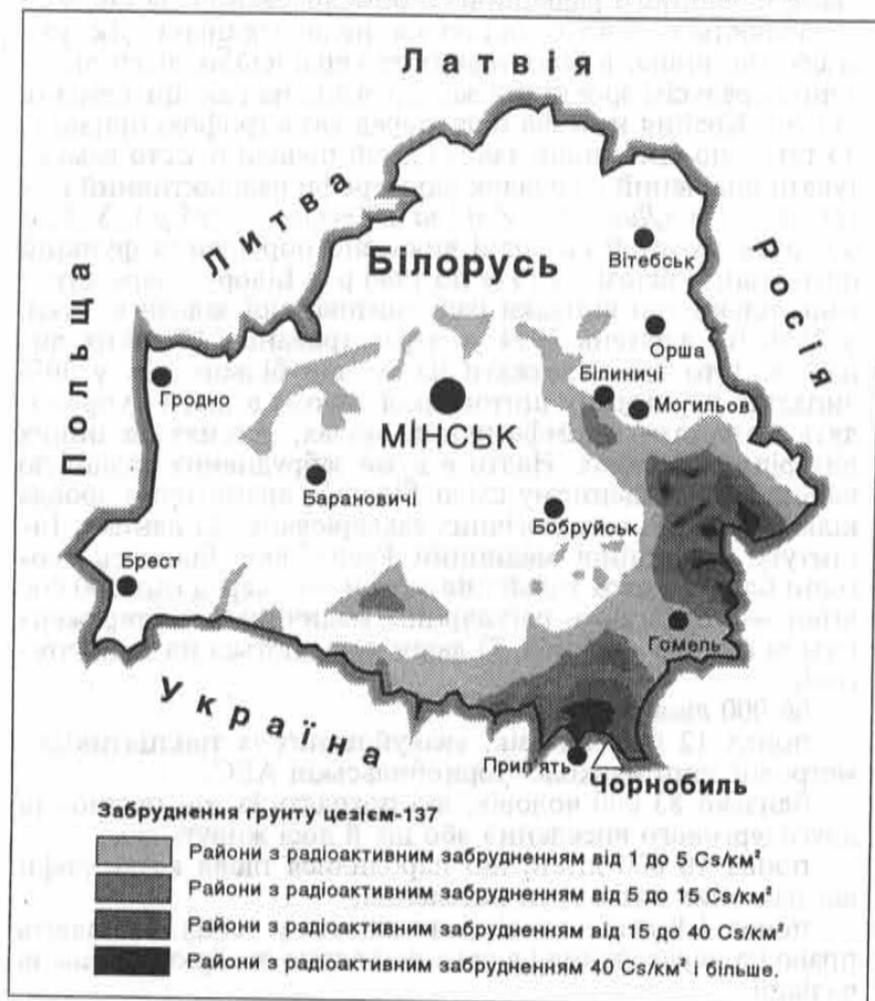
Проведене в рамках мого дослідження кількісне опитування 765 чорнобильських дітей дозволило з'ясувати, що вони пов'язують зі словом "Чорнобиль". Майже в усіх дітей слово "Чорнобиль" пов'язане з тяжкими спогадами, асоціаціями, переживаннями, картинками жахить.

Дитячі відповіді подано у 8-му розділі під запитанням "Про що ти думаєш, почувши слово "Чорнобиль"? Ти пригадуєш?.."

Дехто з дітей просто не міг збагнути, що атомна електростанція працює й далі. Для декого слово "Чорнобиль" означало видиму смерть, як-от для хлопчика:

* "Почувши це слово, я мимоволі думаю про те, скільки років мені зосталось, як довго я ще житиму".

Батьківщина — Чорнобиль: радіоактивно забруднені райони Білорусі та України

SCHUCHARDT, ERIKA / KOPELEW, LEW: *Die Stimmen der Kinder von Tschernobyl — Geschichte einer stillen Revolution (Голоси дітей Чорнобиля — Історія тихої революції)*. Freiburg Herder Spektrum 1996.

Четверо дітей були в такому розпачі, що сказали: від самої згадки про Чорнобиль їм не хочеться жити.

Саме для дітей ситуація дуже загрозлива, бо їхня імунологічна захисна система ще тільки навчається розпізнавати потенційно шкідливі впливи на організм, що їх породжують, наприклад, несприятливі чинники та збудники інфекцій, і її захисну силу ще треба тренувати. Внаслідок щоденного радіаційного бомбардування ця система ослаблюється, тобто зостається недорозвинена. Як уже згадувано вище, в білоруських та українських дітей виявлено передусім зростання захворювань на рак щитовидної залози. Крайня нестача йоду перед катастрофою призвела до того, що щитовидні залози дітей почали просто всмоктувати виділений унаслідок катастрофи радіоактивний ізотоп йод-131 (Див. "Die Zeit" за 19 травня 1995 р.). У 30% білоруських дітей сьогодні виявлено порушення функцій щитовидної залози. З 1979 по 1986 р. у Білорусі зареєстровано тільки три випадки раку щитовидної залози в дітей. З 1986 по жовтень 1994 р. зареєстровано 310 таких випадків. І то треба зважати на те, що більше ніж у 30% випадків карциному щитовидної залози в дітей супроводять метастази в лімфатичних вузлах, легенях та інших внутрішніх органах. Надто в дуже забруднених радіацією районах на південному сході Білорусі драматично зросла кількість таких онкологічних захворювань. За даними Інституту радіаційної медицини Республіки Білорусь сьогодні близько двох мільйонів людей — а серед них 500 000 дітей — підлягають регулярним медичним спостереженням за станом здоров'я. Ті люди поділяються на такі категорії:

66 000 ліквідаторів;

понад 12 000 чоловік, евакуйованих із тридцятикілометрової зони навколо Чорнобильської АЕС;

близько 83 000 чоловік, які походять із зон першого та другочергового виселення або ще й досі живуть там;

понад 10 000 дітей, що народилися після катастрофи від названих вище груп населення;

понад 1,8 млн чоловік, що живуть у зонах, які дають право на переселення і в яких регулярно вимірюють рівень радіації.

В усіх названих групах загалом можна зазначити зростання числа захворювань. Хронічні захворювання і великі фактори ризику, що загрожують стану здоров'я в майбутньому, виявлено в 71,1% обстежених дорослих і в 70% дітей. Зросло число й захворювань органів травлення, головню хронічних гастритів та гастродуоденітів. 1993 р. число таких захворювань в уражених районах зросло в 1,4

раза, а 1994 р. — в 1,6 раза. Частота нервових захворювань та захворювань системи кровообігу в осіб, що підлягають регулярному медичному наглядові, зросла в 1,3 раза. Дітей уражають передусім хвороби дихальних шляхів.

Темпи зростання числа хвороб та інших патологічних виявів у добу після катастрофи значно перевершують сподівані, і їх треба пояснювати не тільки радіоактивним опроміненням, а й впливом шкідливих екологічних, соціально-економічних, психологічних та інших чинників. Серед численних наслідків катастрофи велику тривогу породжують ще й можливі генетичні ураження. За даними Білоруського науково-дослідного інституту спадкових та природжених хвороб, значно зросла кількість дітей із природженими каліцтвами в Гомельській та Могильовській областях. Певні ракові захворювання з'являються тільки на пізній стадії життя, тож поки що взагалі неможливо оцінити сумарний вплив катастрофи на людське здоров'я. Через те нам, як сказав професор Едмунд Ленгфельдер з Радіобіологічного інституту Мюнхенського університету, "до верхівки айсберга ще далеко" (Див. "Frankfurter Rundschau" за 21 червня 1994 р.).

Ця думка слухна й тоді, як подумати, що чимало людей і досі живе в радіоактивно заражених районах. Цей страшний факт можна почасти пояснити вкрай незадовільною політикою переселення, що її провадить білоруський уряд, і причина тут — не тільки злочинне, невіглаське ставлення до доз радіації, а й фінансові проблеми. А почасти — тим, що дехто з переселенців повертається у свої покинуті — радіоактивні — села й віддається там на ласку долі.

З огляду на названі факти не можна й приблизно оцінити не те що загальний розмір, а навіть ступінь медичної катастрофи. Ось що розповіли мені німецькі названі батьки, що з ними я їздила до Білорусі та України:

* "Про високий рівень радіації я, правда, дізнався ще від голови, але тільки побачивши дітей, що скидалися радше на примар, я виразно усвідомив почуте; я перелякався; відчув навіть справжній жах і свою цілковиту безпорадність.

Я вперше побачив чотирирічного брата своїх чорнобильських дітей — блідий, апатичний, із майже старечою подобизною, він стояв під стіною і плямавав. Мати показала мені місця, де повипадали пасма волосся, — численні круглі біленькі плями серед останніх матових ріденьких волосинок. Він був такий крихкий, такий тяжко хворий, проте в лікарні для нього не мали місця".

* "Хоча про наслідки катастрофи говорять дуже багато, — ми точно знаємо, що від них страждають і діти, й дорослі, — але я не знав, що наші обидві родини уражені так безпосередньо... що обидва брати наших чорнобильських дітей страшенно хворі. Шестирічний хлопчик страждав на рак щитовидної залози, дев'ятирічний — на лейкоз. Я не міг робити що іншого, як тільки допомагати ще ревніше, ніж доти".

Результати моїх досліджень увиразнюють психосоціальний вимір загрози, яку становлять хвороби і згубна радіація, — загрози, що нависла над білоруськими родинами. Я запитувала батьків і матерів чорнобильських дітей, що саме їх зараз пригнічує найдужче, чого вони бояться, які надії плекають, у що вірять і чи існують речі, які їх можуть тішити.

При відповідях на це запитання однозначно переважали негативні аспекти:

44% опитаних бояться самі захворіти, а надто бояться, що погіршиться стан здоров'я їхніх дітей;

20% взагалі не бачать ніякого виходу зі свого становища — надто з огляду на майбутнє своїх дітей;

15% бояться, що радіоактивність справить негативний вплив на кліматичні умови і, зберігаючись далі, отруїть харчові продукти;

5% висловили страх, що економічна ситуація стане ще гіршою;

3% гадали, що катастрофа може повторитись;

дехто розповідав про свій страх утратити роботу. Дехто кавав, що може бути нова війна. А дехто навіть боявся, що не переживе теперішньої тяжкої ситуації.

Тільки 4% опитаних сказали, що не відчувають жодного страху.

На запитання, чи мають потерпілі бодай якусь надію, 26% відповіли, що ні. Решта відповіли ствердно або дали наполовину заперечну відповідь.

Із тих, що поклали свої надії на допомогу, ті надії спираються:

у 21% на віру в Господню допомогу;

у 8% на віру в свою спроможність розв'язувати власні проблеми;

ще у 8% на віру в закордонну допомогу.

Чорнобиль: невже майже забутий?

Те, що Чорнобиль — попри теорію "культурного шоку" — тепер таки не становить великого громадського інтересу, увиразнюють не тільки кинуті мимоволі слова ганноверського таксиста по дорозі в аеропорт: *"Ви збираєтесь у Чорнобиль? Та його вже майже забули! Чого вам там шукати?"*

Моя відповідь, що сьогодні — як не раз упродовж року по всій країні — понад 300 названих батьків і матерів тільки з Німеччини загалом із 172 ініціатив зібралися, профінансувавши подорож власним коштом, провідати своїх так званих відпочинкових дітей, тобто чорнобильських хрещеників, у їхніх рідних селах у Білорусі, видалася йому ще незбагненнішою. І тоді мій таксист зауважив: *"Якщо ж однаково нема жодного виходу, то навіщо це все?"*

Отож таксист погодився з поширеною серед громадськості надміру легковажною думкою, усю нерозважливістю якої викрили слова перекладачки, що супроводила нас у Білорусі. Коли скінчилась поїздка названих батьків, вона сказала їм на прощання: *"Якщо навіть багатьом родинам у Могильові, Гомелі, Білиничях, Мінську, Києві та в інших заражених районах усе видається безвихідним і майже пропавшим, бо їхні діти вже не мають майбутнього, то все-таки зостаються незабутні спогади про час, прожитий із вами в Німеччині, — тут, для білоруських родин, це спогади про щастя. Навпевне, це єдине й найважливіше, що ми спроможні вдіяти... Ми не знаємо, яким буде завтра, але завдяки вам, хрещеним батькам у Німеччині та в інших країнах світу, ми маємо щасливе сьогодні"*.

Відлуння нібито бездумних слів пересічної людини — ганноверського таксиста — безперечно впливає й на міжнародні дебати, що точаться з часу Чорнобильської ядерної катастрофи. Після майже безкінечних замовчувань катастрофи в самій Білорусі 1989 р., коли скликана перед тим за дорученням МАГАТЕ зі штаб-квартирою у Відні незалежна експертна комісія оприлюднила свої результати, немов оголошено смертний вирок усім ураженим. На превеликий подив світової громадськості висновки експертів зводились до такого загального твердження:

"Нема жодного безпосереднього зв'язку між початком ядерної катастрофи і хворобами та ураженнями, що поширилися навколо Чорнобиля".

Ці слова видаються ще незбагненнішими, коли згадати, що дослідження наслідків радіоактивних уражень у Хіросімі потверджені і визнані наукою.

Унаслідок висновку експертів утратили ґрунт будь-які претензії на міжнародну допомогу. Коли згодом на генеральній конференції Об'єднаних Націй у грудні 1991 р. у Нью-Йорку всім членам організації запропонували подати свої пропозиції щодо поліпшення ситуації навколо Чорнобиля, стало очевидним, що не пощастить зібрати жодних коштів, бо ніхто не бачив причинного зв'язку між катастрофою та захворюваністю, що зросла після неї. Оскільки експерти заперечували зв'язок катастрофи з ураженнями, жодного члена ООН не можна було зобов'язати надавати тривалу допомогу, жертви, як і досі, могли сподіватися лише добровільної помочі. МАГАТЕ призначило лиш одного працівника, що мав очолити Бюро допомоги Чорнобилю, збирати пожертви і перебувати, майже не маючи власного бюджету, у Відні при ООН.

Отак почалася друга Чорнобильська катастрофа, а саме: узаконене незважання та забування і, не останньою чергою, покидання жертв напризволяще. Дослідження безпосередньо на місці з'ясували, що нужда і скрута, яких зазнають люди, пов'язані не тільки з утраченим здоров'ям і матеріальними нестатками. Головна причина — це радше почуття, що в тій скруті про них забула світова громадськість, — оце й призводить до справжніх душевних травм, що їх зазнають уражені. До цього додається усвідомлення, що у власній країні годі дошукатися пояснень про характер, розмір і наслідки катастрофи, а висновки експертів МАГАТЕ призвели до втрати зацікавлення з боку громадськості. Якщо вдатись до порівняння із сполученими посудинами, то ситуацію можна змалювати так: що більших розмірів набуває катастрофа, — проти Хіросіми й Нагасакі вона й тепер набагато страшніша, — то нижче падає внаслідок дедалі більшої часової відстані від початку катастрофи громадський інтерес. У західних індустріальних державах цікавість до чорнобильської теми зберігається тільки тією мірою, якою катастрофа загрожує їхній власній безпеці. Тож Європейський Союз у рамках програми "Tasis" надає технічну допомогу для підвищення ядерної безпеки в колишніх державах СНД. З 1991 по 1994 р. у рамках цієї програми Європейський Союз асигнував півмільярда марок. На зустрічах "великої сімки" провідних західних індустріальних держав 1994 р. у Неаполі та 1995 р. у Галіфаксі знову порушено тему безпеки реакторів у Східній Європі, зокрема й Чорнобиль-

ської АЕС. Хоч яке важливе це питання, про страждання уражених людей на тих зустрічах майже не згадували. Страхітливий людський вимір катастрофи заступили всілякі технічні аспекти.

Восени 1991 р. постійне представництво Федеративної Республіки Німеччина при Організації Об'єднаних Націй у Відні доручило не кому іншому, як мені — оскільки засідання комісії з жіночих прав попросило мене взяти на себе цей обов'язок — виробити найголовніші рекомендації як із погляду педагога-науковця можна поліпшити становище людей у Чорнобилі. Давши це завдання, постійне представництво за погодженням із Бюро допомоги Чорнобилу хотіло створити передумови для передачі чорнобильським жертвам не просто самої "риби", а й "вудки". Так почалась для мене доба розмаїтих контактів, розмов і подорожей до потерпілих людей у Чорнобилі.

За той час я, як уже сказано, багато розмовляла з людьми в радіоактивно заражених районах Білорусі поблизу Мінська, Могильова та Гомеля, а також в Україні під Києвом. У мене дедалі зміцнювалось уже згадане страхітливе враження, що, з одного боку, помітно зменшується участь громадськості, а з іншого — щоразу тяжчають страждання уражених людей. Проте, здається, серед того лиха справдилися слова Гельдерліна: *"Що більша руйна, то більше рятівників"*. Тож із 1991 р. у Німеччині та в інших європейських країнах почався спершу нібито непомітний, а потім дедалі всеосяжніший процес заснування громадянських ініціатив, що стали немов вузлами мережі, яка пов'язує Схід і Захід. Осередками тієї мережі були церкви, всілякі товариства, політичні угруповання, а також поодинокі приватні ініціатори, що засновували громадянські ініціативи з усіх зацікавлених суспільних груп. Так само й у Білорусі та Україні почали виникати перші громадянські ініціативи, утворивши самостійні мережі, більш або менш пов'язані з державними інтересами. За взірць тут може правити заснований у Мінську фонд "Дітям Чорнобиля", бо саме він як громадянська ініціатива підтримував мене на початку моїх емпіричних досліджень.

У рамках свого дослідження я запитувала 229 білоруських батьків і матерів чорнобильських дітей, яку допомогу вони отримували і що їм найбільше допомогло — міцність родинних зв'язків, підтримка друзів і колег, допомога від своєї країни через державу, церкву, а також громадянські ініціативи чи допомога закордонних країн через церкву, державу і громадянські ініціативи.

Дати точну кількісну оцінку відповідям на це запитання вкрай важко, бо я зіткнулася з тим, що уражені батьки, а отже й діти, надзвичайно необізнані. Більшість опитаних не знали до ладу, від кого саме надійшла допомога. Якщо в опитаних не було серйозних уражень, наприклад, ніхто не потребував медичної допомоги, то здебільшого їх нітрохи не цікавило, звідки надійшла гуманітарна допомога.

44% опитаних сказали, що вони одержали певну допомогу як постраждалі від Чорнобиля; з них 68% — від своєї держави, 6% — від білоруської церкви, а 26% — від різних вітчизняних громадянських ініціатив.

28% сказали, що отримували допомогу від закордонних державних організацій, 19% — від закордонних церков і 65% — від різних закордонних громадянських ініціатив.

Для 21% міцність власної родини становила важливу передумову успішної боротьби з несприятливими обставинами життя. Близько 6% сказали, що мали підтримку від друзів та колег.

56% опитаних сказали, що ні від кого не мали допомоги.

4. Надалі: не вулиця з одnobічним рухом, а зустрічні потоки зі Сходу та Заходу

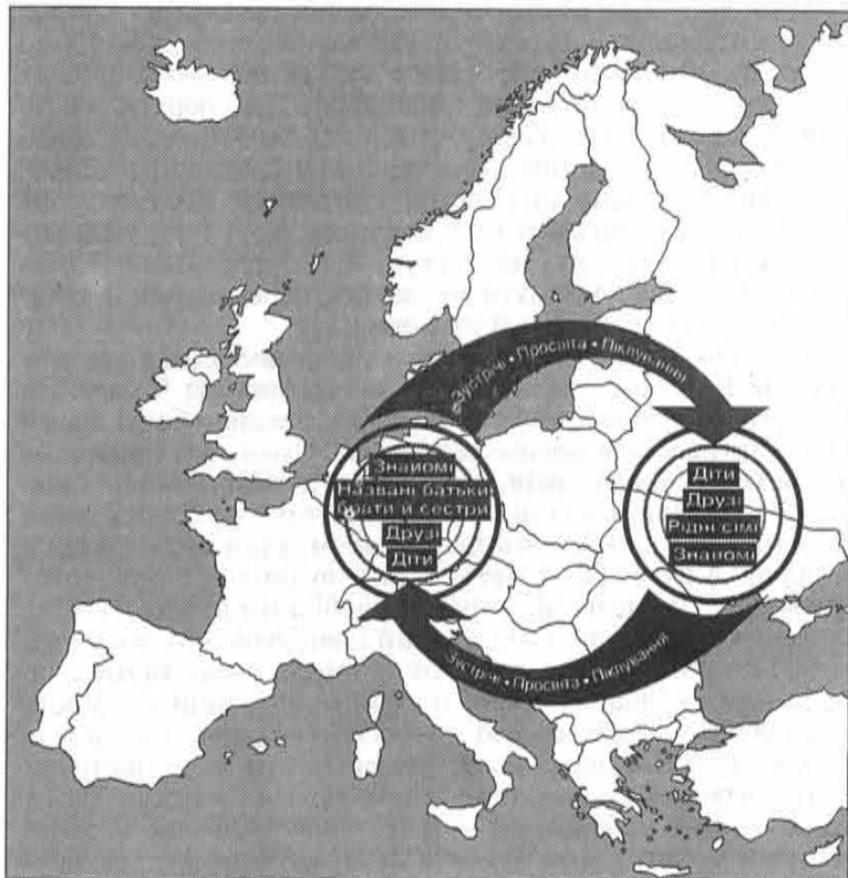
Мій намір полягав у тому, щоб уперше звернути увагу на досі занедбані аспекти — психосоціальну допомогу. Такі дослідження психосоціальних обставин досі навряд чи хто проводив, а може, й узагалі не проводив, якщо говорити, звичайно, про надмір екстремальних скрутних екзистенціальних ситуацій у місцевості, де спершу, згідно з пірамідою потреб Маслоу, треба задовольнити так звані basic needs, головні потреби, перш ніж братися до психосоціальних завдань подолання критичних життєвих ситуацій, як-от спричинених хронічною хворобою, умиранням і смертю. Проте, досліджуючи потерпілих людей на Сході, я хотіла уникнути звуження перспективи і тому сформулювала собі такий засновок:

головною передумовою вироблення рекомендацій з метою поліпшити психосоціальний стан потерпілих від Чорнобиля має бути вислухання всіх сторін, тобто, з одного боку, людей з радіоактивно заражених регіонів на Сході, а з іншого — людей тих західних країн, що надають допомогу потерпілим.

Моє головне завдання полягало в тому, щоб для кожної сторони мало-помалу змінити напрям, куди спрямовані її погляди. А це означає: геть західну вулицю з одnobічним рухом на Схід, потрібна дорога з двобічним рухом зі Сходу на Захід і з Заходу на Схід, і нехай її вибудовують водночас обидві сторони. Як на мене, це запорука — як удатись до образного вислову — такої потрібної нам міцності мосту зі Сходу на Захід, спосіб уникнути ейфорії, що згасає швидко і згубно: адже коли зламається ця вісь, постраждають передусім знову-таки чорнобильські жертви. Тому, гадаю, було б небажаним — а водночас убивчим — готувати тим людям **третю Чорнобильську катастрофу**: розчарування і зневіру, справжню душевну катастрофу.

Якщо перша катастрофа спричинила здебільшого тільки тілесні ураження, то згадані вище друга і, можливо, третя катастрофи призведуть головню до психічних травм — депресії та безпорадності внаслідок забуття. Для боротьби з цим лихом треба скористатися досвідом усіх учасників, виробивши на його основі слушні рекомендації. Позицію чорнобильських дітей треба поєднати з позицією названих родин у Німеччині, з позицією їхніх рідних родин у Білорусі та Україні, а також із позицією політиків. З цією метою дітям, названим і справжнім ро-

Годі одностороннього руху — зустрічі
Схід-Захід і Захід-Схід

SCHUCHARDT, ERIKA / KOPELEW, LEW: *Die Stimmen der Kinder von Tschernobyl — Geschichte einer stillen Revolution* (Голоси дітей Чорнобиля — історія тихої революції). Freiburg Herder Spektrum 1996.

динам були запропоновані стандартизовані анкети, які б дозволили з'ясувати суто людський, психосоціальний вимір Чорнобильської катастрофи. Крім того, ми хотіли довідатись про користь і вплив закордонних подорожей — і на Сході, й на Заході.

У багатьох інтерв'ю, розмовах наодинці та групових бесідах ми намагалися пізнати той малий безпосередній світ, у якому живуть діти та їхні родини. Щоб подолати мовні бар'єри при спілкуванні з дітьми, ми додатково просили їх щось намалювати, і ті малюнки потім оцінювала дитячий психолог. Потерпілих просили ще написати автобіографію. Під час зустрічей представників Сходу і Заходу ми вдавались і до різних дискусій, прагнучи подолати і знищити духовні, психологічні та культурні бар'єри.

5. Власна ініціатива: досі за неї карали, а тепер її вимагають

Щоб зрозуміти, які нібито нездоланні труднощі поставали при проведенні досліджень, треба бодай на хвилюку зазирнути в історію людей, що жили в "старій Росії" і в радянській Росії. Ті, хто пережив у Німеччині болочі процеси возз'єднання давніх і нових федеральних земель, швидко збагнуть, які тут існують паралелі. Майже всі опитані навколо Чорнобиля скаржились:

* "Донепер нас карали за всяку ініціативу, а нині мене карають за те, що я з великою мукою засвоїв упродовж десятиліть, а саме: за науку, що треба не рипатись, пристосовуватись, мовчати, бути як усі. Тепер мене звинувачують у тому, що я вже неспроможний виявляти власну ініціативу. Отакий парадокс. Інколи мені здається, що я божжеволюю. Або що я вже збожеволів... невже я вже став шизофренником?"

Жителі нових федеральних земель сорок років жили під ярмом реального соціалізму, а наскільки довше тривала в Радянському Союзі насаджена державою заборона думки? Тож тепер стає зрозумілим, що опитування чорнобильських дітей — перший крок дослідження — зіткнулось із великими труднощами, проте труднощі були пов'язані не тільки з самими дітьми, а й — ще більшою мірою — з перекладачами. На жаль, з огляду на вже згадані фінансові обставини я була змушена відмовитись від незалежного нейтрального перекладача і використовувати як перекладача вихователя, що супроводив дітей. Зрозуміло, що й перекладач був жертвою свого життєвого досвіду, а передусім характеру глибоко засвоєної освіти. Перекладачі не раз бралися вимагати від дітей такої відповіді, якої, як їм здавалось, ми прагнемо. Із поведінки перекладачів і вихователів часто можна було лише без слів зрозуміти, що їм властиві дуже скуті, вкрай авторитарні манери, а нерідко й відверте залякування. Конкретно ми спостерегли:

У дітей: діти поводяться не по-дитячому скуто; похливі й украй залякані, вони всякчас дбають про те, щоб сподобатись, пристосуватись, догодити кожному. Не раз бувало, що вони пускалися в плач, тільки-но їм підсували анкету або аркуш паперу з проханням щось намалювати.

У матерів, що супроводили дітей: матері, що їздили зі своїми малими або хворими дітьми до Німеччини, теж

намагались пристосовуватися геть в усьому. Коли їх попервах, не маючи певного наміру, запитували про їхню думку, вони збентежено всміхались і казали: "Я не знаю". Коли ж до них підступали з конкретним завданням, підсували їм папір, вони не раз удавались до втечі; замикались у туалетах і довгий час, навіть коли їм пропоновано найзичливіші запитання, відповідали мовчанкою. А коли після довгих переконань нарешті — проте не завжди — щастило здобути довіру і почати розмову, жінки зчаста відповідали короткими "так" і "ні", намагаючись уникнути будь-яких тлумачень. А запропоновані їм варіанти тлумачення так і зависали в повітрі. Тож треба було, дарма що ми нічим не завинили, спершу перетерпіти те завчене неприхильне ставлення, що ховалося під подобою гнітючої апатії, а вже потім спільно його ламати й шукати нових шляхів.

У рідних батьків та матерів: родини чорнобильських дітей, що жили в Україні та Білорусі, ми теж опитували через вихователя, що супроводив дітей і водночас правив нам за перекладача. Поведінка, подібна до поведінки матерів у Німеччині: великий страх давати якусь відповідь, втеча у штампи і мовчання.

Один досвідчений і відкритий світові білоруський політик з огляду на своїх колег хотів ще й інакше пояснити спостережувану поведінку: *"Названий приклад не можна на всі сто відсотків пояснити прагненням зберегти власне "Я" і пов'язаним з ним мовчазним самозаглибленням. Тут радше йдеться про вияви так званого східного менталітету, тобто східнослов'янського сорому бути бідним. Куди менше слухності в тому, щоб пояснювати таку поведінку браком ініціативи або навіть наслідком тоталітарного виховання за комуністичного режиму"*.

У політиків: хоч як дивно, я не раз мусила зазначити, що вони несподівано порушують терміни й відмовляються від попередніх обіцянок, витлумачуючи їх як помилки або непорозуміння. Ось вам конкретний приклад: при підготовці до моєї подорожі міністерство закордонних справ ФРН домовилось із білоруським урядом, що Білорусь заопікується розміщенням та візьме на себе транспортні видатки. Після того як уже перша обіцянка розмістити гостей була не дотримана, нам сказали, що транспорт для поїздки в радіаційно заражені райони подадуть у п'ятницю

о сьомій годині ранку, причому будуть і водій, і перекладач; коли напередодні мій власний перекладач перепитував, його кілька разів запевнили, що транспорт приїде. Коли вказана вранішня година вже минула, а перед готелем не з'явилось ні водія, ні перекладача, перекладачеві, що їхав зі мною, після розпитувань повідомили, буцімто я помилилась, машина чекала мене вчора о сьомій годині ранку. З цього приводу мій перекладач дав такий коментар: *"Ця гра нам давно знайома; через те ми завбачливо подбали про ще одну машину для вас"*.

На відміну від цього радше негативного досвіду ми мали вкрай велику підтримку від першого посла Білорусі в Німеччині, що, поводячись досить незалежно, брав безпосередню участь у розв'язанні конфліктів.

Таку незалежну і наскрізь "західну" поведінку високого урядовця можна, напевне, пояснити передусім його нетиповою біографією і політичною кар'єрою. Той посол — аж ніяк не номенклатурний дипломат: скінчивши лінгвістичний факультет Мінського університету, він мав численні контакти з Заходом, вивчав фінанси і патентознавство, два роки був головою комісії з закордонних справ білоруського парламенту, брав активну участь у роботі демократичної опозиції в парламенті. І от вам наслідок: він не мав проблеми власного "Я", його внутрішній стан, відповідаючи його тодішній посольській посаді, далеко відбігав від ідеальних принципів регламентованої поведінки. А от результат: з огляду на "мирну революцію чорнобильських дітей" він сприймав себе на своїй посаді за першого посланця, за вже дорослого вісника зближення в душі служіння мирові та примирення народів.

На ще одному прикладі, — типовому прикладі життя високого військового достойника, одного з багатьох нібито "випадково" представлених нам людей, — можна переконатись, із якими вочевидь нездоланими труднощами стикається таке дослідження, як наше, маючи ясно сформульовану мету зрозуміти настрої та погляди людей і разом з ними вибудувувати їхнє нове майбутнє. Історія цього життя яскраво засвідчує, як тісно сплелось особисте "Я" з вихованим, прищепленим, укарбованим політичним "Я". Отож білоруси звернулися до нашої чорнобильської ініціативи з приводу можливого надання медичної допомоги одному з потерпілих чорнобильських ліквідаторів, військовому високого рангу. Вдавшись до необхідних заходів, ми безпорадно зупинились перед реакцією цього високого офіцера, яку один білоруський посередник схарактеризував нам отак:

* "Пан Х, ліквідатор, що 1986 р. перші 42 дні після катастрофи, "ні про що не здогадуєшся", був одним з керівників очисних робіт безпосередньо на реакторі, категорично відкидає будь-яку запропоновану допомогу. Він принципово відтручує всіх людей, що йдуть до нього з добрими намірами".

Коли я стала розпитувати, посередник доповнив свої пояснення:

* "Пан Х замкнувся в собі й намагається зберегти своє "Я" з періоду до катастрофи. Здається, він страждає від тяжкої депресії, породженої не тільки несподіваною для нього появою наслідків радіоактивного опромінення і хвороби, що прирікає його на смерть. Його поведінку скорше можна пояснити глибоким душевним струсом унаслідок руйнування того устрою життя, в який він, маючи забезпечене становище, колись вірив. Його життя і кар'єра, а також світогляд зазнали краху через чорнобильський вибух. Відтоді він — як і чимало його друзів — утратив будь-яку надію на поліпшення і став пиячити. Він урвав усі зв'язки з навколишнім світом. Тепер він не тільки фізично хворий, а й психічно зруйнований, невинно втягнений в убивчу катастрофу буття і страждає серед самотності, яка тільки здається добровільною".

Цей приклад доводить, як важко допомогти людям зрозуміти обставини, серед яких вони живуть, допомогти, щоб згодом разом з ними вибудувувати їхнє нове майбутнє: адже це ті уражені й потерпілі, що, боронячись і заперечуючи, цураються всіляких розпитувань, аби зберегти бодай єдине, що їм залишилося після катастрофи, — їхнє виховане, прищеплене, вкарбоване політичне "Я". Парадоксально, що саме в запереченні нових завдань та ухилянні від них ті люди, зіпершись на втовкмачені їм приписи, вбачають єдиний шанс урятувати своє "Я". Тож, напевне, нема чого дивуватись, коли один з опитаних, пояснюючи, чому кожного разу стає дедалі важче вивезти чорнобильських дітей за кордон, сказав, що уряд відчуває цілком, на його думку, обґрунтований страх: може, й не скоро, а колись таки справді станеться революція чорнобильських дітей.

6. Спільне життя в рубленій хаті: початок альтернативного дослідження

"Стіл і піч поділили"

Отож збагатившись першим досвідом, навесні 1993 р. я взялася до другого дослідження з метою втілити давній педагогічний принцип Песталоцці, а саме: провідати уражених людей безпосередньо на місці. Для мене це означало поїхати до потерпілих, що живуть навколо Чорнобиля, податись у їхні занедбані, заражені або наполовину заражені радіацією села, зайти в рублені хати і якийсь час жити, їсти та пити разом з господарями. Щоб вивчити справжні обставини життя уражених людей, я мусила завоювати їхню довіру. Тут мені мали допомогти три заходи.

1. Заздалегідь попередити про мій приїзд чорнобильські родини мала людина, що тішилася їхньою довірою; моїм посередником став координатор поїздок чорнобильських дітей до Німеччини.

2. Довіру родин мала зміцнити принаймні одна з головних постатей села. Тут, на щастя, можна було скористатися послугами сільської вчительки або лікаря, що довгий час працювали у тій місцевості; вони, до речі, часом були спроможні з допомогою вже згаданого перекладача перекладати з німецької на російську й навпаки. Крім того, вони знали дітей та їхніх батьків упродовж довгих літ — інколи вчитель чи лікар жив в одному селі понад двадцять років.

3. Зміцненню довіри мало сприяти ще й те, що з принципових міркувань розмови з родинами чорнобильських дітей мали відбуватись у присутності названих родин з Німеччини, які ревно опікувалися дітьми, коли ті місяць відпочивали за кордоном. Крім того, названим родинам з Німеччини це ще давало шанс певний час послуговуватись у відвідуваних родинях перекладачем, тож опитування часто ставало приводом уперше провести розмову, присвячену досліджуваній проблематиці.

А найважливіше — треба було ділити стіл і піч у рубленій хаті, щоб зруйнувати перегородки, почати щирі розмови і почути відповідь на наше найважливіше запитання: *"Що ми спроможні спільно вдіяти для поліпшення становища чорнобильців?"*

І тут дуже велику вагу мало те, щоб я не стояла перед співрозмовником як людина, якій слід виявляти всіляку

пошану. Я швидко навчилася, кажучи, начебто мені холодно, проситися на піч. То була вирішальна зміна ролей.

Отож навесні 1993-го та 1994 р. під час великодніх вакацій я супроводила названих батьків, коли вони провідували "своїх" дітей та їхні родини в Білорусі. Першого разу група названих батьків налічувала 24 особи, другого — 27. Тож я мала шанс у 51 родині безпосередньо на місці одержати відповідь на своє запитання. Водночас місцеві опитувачі провадили дослідження в інших родинх чорнобильських дітей у Білорусі та Україні.

Під час тих подорожей я по-справжньому збагнула, який сенс криється в словах Сент-Екзюпері: *"Ти відповідальний за тих, кого приручив!.."*

Щоб ви зрозуміли, за яких умов доводилося брати інтерв'ю, я вам стисло переповім, чого я (і всі ми) зазнавала там кожнісінького дня.

Після того, як машина Аерофлоту, запізнившись на дві години, доставила нас до Мінська, ми пізнього вечора разом з усіма названими батьками добулися до нашого готелю. Сама я на якійсь машині, заправленій із пригодами придбаним бензином, одразу подалась до чорнобильської родини, що жила в Мінську в одному з високих житлових будинків, бетоновому мурашнику на міській околиці, далекому від усіх західних вимог до культури житла, в невеличкій, у 36 кв. м, квартирі, — як на білоруські обставини, жила "привілейовано". Жінка, десять років пропрацювавши на одному підприємстві і захворівши на сухоти, дістала право мати власне помешкання і не жити разом з батьком-матір'ю і свекром та свекрухою. Поночі я повернулася до готелю й зіткнулася з такою ситуацією: сантехніка не працювала, не робив телевізор, не світилася лампа. Ззовні несло вуличний сморід, усередині тхнуло неминучою карболкою. Для усунування негараздів прийшла бабуся в пантофлях, у застібнутому жакеті і в хустці, жестикулювала руками та ногами, і от результат: "нет, ні, сьогодні нічого не можна вдіяти, можливо, завтра". Вранці — вишуканий готельний сніданок: капуста́ний салат, чашка солодкавого чаю, білий хліб, трохи джему і — он ми які! — кружальце сиру... Ми вирушили вдосвіта — почасти в села, почасти в Білиничі, Могильов, Гомель тощо, — спершу по вулицях, а потім по горах і долинах, — справжній автокрос, що вимагав від водія неабиякої вправності. Дивом дивуючись, що автомобільні осі не зламались, ми таки подолали всі ритвини, де обминувши, а де перетнувши глибочезні ковбані, і дісталися до першого села.

Дуже скоро виявилось, що авто — навряд чи придатний засіб потрапити в далекі села. З огляду на потоки води годилося скористатись радше човном і плисти до старезних білоруських рублених хат, що, на жаль, не стояли на палях, а зчаста чекали нас із мокрою долівкою. Годі описати й переказати геть усе, що я бачила. Я подам лише найголовніше.

Нема жодної таємниці в тому, що білоруська гостинність нас здолала. Ставши жертвою гостинності, неможливо задовольнити в кожній родині вимогу розкрити не тільки серце та душу, а й шлунок. Я не раз, ховаючись, а то й не дуже, переконувалась: усе, що родина може запропонувати, вже стоїть на столі. Коли я, вигадавши якусь причину, йшла на кухню і зважувалась відчинити шафу чи холодильник, то бачила там тільки шматочок сала, торбинку з черствим хлібом, капустину і неодмінний слоїк із маринованими червоними помідорами або зеленими огірками — ото й увесь припас. Для нас, правда, був ще погріб, тобто відкрита піщана яма в підпіллі хати, на ту пору наполовину затоплена водою; там стояло п'ять або десять слоїків із ягодами й грибами — більш або менш радіоактивними. Погріб був спустошений, а ті слоїки чекали на нас, — оце й усе, але все те виставляли на стіл.

Для більшої яскравості я змалюю лиш одну родину. Вона ділила з нами стіл, ліжко, горілку і останню хлібину. На честь нашого приїзду зібралась уся велика родина — близько двадцяти осіб: діти, батько-матір, діди й бабусі. До них додалися ще й ми як гості. Знову потвердилась давня істина, що місця досить навіть у найменшій халупі. Стара руська піч, те дивовижне ліжко-диван, де зберігавсь і харч для свиней, і стояв самовар, гріла хату. Коли ми сіли їсти, стіл аж угинався. Потім ми співали й танцювали. Дівчинка принесла мені свій давній щоденник і російською заходила розповідати про працю свого шкільного вчителя — водночас і письменника, — а згодом, як звичайно, ми стали навчати одна одну пісень, танків та віршів. Усі поприходили в святковому вбранні. Коли я о пів на третю попросила дозволу лягти, моє прохання видалось майже нечемним. Сусіди принесли білих простирадел, і нам постелили ліжка. Озирнувшись, я зрозуміла, що цієї ночі за ванну кімнату мені правитиме біла снігова пустеля перед хатою під зоряним небом. Я дуже рідко так гостро відчувала, як мають почуватися на війні солдати, зоставшись далеко від людей у самотині білоруської ночі. Поки я вслухалася в самотність і не поверталася десь із півгодини, мене почали шукати. Знайшовши, і діти, і батьки веле-

людним гуртом перейшли до сусідньої хати й покотом полягали спати на підлозі.

Я самотня повернулась крізь ніч назад, щоб разом із подружжям німецьких названих батьків на постелених ліжках поринути в горілчаний сон. Коли о четвертій ранку я знову мусила вийти до снігових краєвидів, аби хоч трохи позбутись випитої горілки, то зашпорталась у сінях об учителя. Одягнений і застебнутий, він лежав під моїм порогом: то було його ліжко. Коли, переступивши через нього, я дісталася кухні, то не повірила власним очам. Мені здалося, ніби я потрапила до великої хімічної лабораторії: там, неймовірно метушачись, працювали дві жінки, мати дітей і зовиця, готуючи для нашого святкового столу на сьогоднішній день дорогі потрави. Своє чисте вбрання вони познімали. Їхні голови були покриті чи то хустками, чи то ковпаками. Ноги вони пообмотували ганчір'ям. Їхній одяг складався з двох скріплених до купи ряднин. На плиті щось булькотіло. У величезній виварці стояло причандалля для виробництва горілки. Рідина по трубічці текла з плити в ночви, що лежали на стільчику. За низеньким столиком якась бабуся готувала національну страву — невеличкі, спечені на смальці кульки, що їх називано сушкою. І тут я пригадала, що, відправивши дітей, жінки збирали по сусідах яйця та сир і позносили все додому. А тепер із тих повипрошуваних продуктів готують для нас — для гостей — оці ласощі. В холодильнику, як я вже казала, лежав тільки кусник сала, в шафці — капуста і хліб. Жінки на мигах звеліли мені якнайшвидше вийти і знову лягати спати. Коли вранці я встала о пів на восьму, на кухні, здається, не зосталось і спогаду від нічних примар. Жінки зачесали свої довгі коси, зібрали їх у вузол, прикрасили шпильками і знову понаряджались. Самовар закипів, і ми, гості, ласували сушкою.

О дев'ятій годині ми поїхали до наступної родини. І завжди те саме: стіл угинається від сотень тарілок зі стравою. Діти святково вбрані. Повнячись гордощами, по селах нам показували худобу в хлівах, а в міській зоні — всіяке технічне хатне начиння. Жоден обід, сніданок чи вечеря не обходилися без горілки, без пісень і — ви навряд чи повірите мені — в одному випадку навіть без молитви. Всюди впадало у вічі, що діти надзвичайно слухняні: то діяли неписані закони безумовного підпорядкування та мовчазної покори.

Названі батьки в своїх дітей-сиріт

Нашим наступним пунктом став сирітський притулок. Із нього теж приїздили діти до Німеччини. Коли я прочалапала через воду — нам, власне, згодився б човен, — зупинилась перед бетоновими комірчинами й підвела очі вгору, то немов у тумані побачила понад двісті пар дитячих очей, що тулились до шибок: нас чекали. Дивно, я стала й перелякалась: ніхто з дітей не махнув рукою; сумирно, наче приймаючи парад, притиснувши долоні до рубчиків на штанях, вони мовчки стояли одне біля одного, штивні, немов маріонетки. Принаймні в мене склалося таке враження. Я все випустила з рук — іграшки, ганчір'яні ляльки, маловальні набори, журналістське приладдя, — стала посеред двору, підняла обидві руки й помахала — спершу ніякої реакції. Я сміялась, махала й робила символічні поцілунки рукою, і, немов поволі розтопивши кригу білоруської самотності або пробудившись від несамохіть за своєю апатії, — тим часом падав сніг, — діти враз зняли руки вгору. Вони замахали, заусміхались і, нарешті, довго плескали в долоні. За мною йшла група з 37 названих батьків. Ми зайшли до будинку, назустріч нам ступили виховательки у своєму звичайному вбранні — пантофлях, хустках, жакетах. Натомість директриса зовсім інша — наквацьована, із зачіскою, вкрай поважна в синьому костюмі та білій блузці; на заступникові — костюм у вузьку смужку.

Не було жодної змоги піти до дітей без супроводу. Довгим коридором ми дістались до зали. Нас посадили в директорським кабінеті, покої в стилі провінційного бароко, — як на тамтешні обставини, то просто розкішному. Пославшись, нібито йду до туалету, я вийшла. Всюди все вимите карболкою, сяйливо чисте, тягнуться безкінечні коридори без картин і вазонів, нарешті я бачу залу, величезну залу, де нема нікогісінько. Ніде ані іграшки, ані малонка, взагалі нічого — все стерильне, суто функціональне. Я знову пішла коридором, шукаючи дітей. Стала й прислухалась: може, звідкись долинуть дитячі голоси? Мертва тиша. Нарешті я знайшла дітей у так званій актової залі. Коли я прочинила двері, вони на мить перелякались, а потім знову довго махали руками. Тож із вулиці я бачила вікна актової зали і тільки тепер знайшла її. Там зібралось вісімдесят із 360 дітей, щоб показати нам культурну програму. Надзвичайно дисципліновані, вони стояли немов прикуті в саморобних естрадних костюмах із синього полотна з золотими шнурами; дівчата — в бузкових спіднич-

ках та блузах, теж власноруч пошитих; нігті чистісінькі, в зачесаних косах великі банти — це образ урочисто вбраної дитини, відомий нам з давніх фотографій ХІХ ст. Діти стояли, чекали, часом несміливо усміхались. Я побачила й вихователя, заговорила до нього, проте ні англійська, ні німецька мови не допомогли нам порозумітись. Тож не зосталося нічого, як тільки руками й ногами показати, що я теж охоча до музики і зараз дутиму в їхні сурми; після такого спілкування я й справді випробувала всі інструменти. Кінець кінцем я взялася співати німецької пісні, заохочуючи до співу й дітей. Кригу зрушено: ми сміялися, тішилися, жартували. Тим часом вихователь дав мені втямки, що мене чекають на обід і я неодмінно — без жодних заперечень — маю туди податись. Отак мене випровадили, і я пішла назад довжелезними коридорами, де було тихо, як у склепі. Згодом я з'ясувала, що то полудень і всі діти відпочивають у ліжках, лігши на дві години спати у спільних дортуарах.

Далі були такі події: їдальня, де мене вже чекали, відображувала білоруську гостинність. Довгі столи вгинались від сотень тарілочок, у яких нам подавали вишукані лагоминки — жирне м'ясо, жирну ковбасу, порізану тоненькими кружальцями, що віялом лежали на тарілці, власноруч мариновані огірки, помідори, цибулю, боби; не забудьмо назвати ще капустяний салат і — вперше — мисочки з червоним буряком; у скляних вазах — власноруч вирощені яблука, а на тарелях — власноруч спечені тістечка, печива, пампушки. Та все те — лише перекуски. Заворушилися учителі, розносячи нам обід з чотирьох страв — капуста, картопляне пюре з соусом та м'ясом, десерт та каву. Тільки бурі, забарвлені пучки виказували, що всі ті вчителі не спали цілісіньку ніч, аби начистити нам той безмір буряку, порізати його й приготувати подані тепер страви. Не диво, що кожному з нас шматок застрягав у горлі на думку про 360 дітей, для яких усі ці кулінарні вигадки так і зостануться мрією. На нашу вимогу з'явилася сама куховарка — у високому ковпаку, пантофлях і білій блузі. Ми насилу спромоглися пояснити їй, як високо ми цінуємо білоруську гостинність, бо, наприклад, картопляне пюре не з пакета, а потовчене руками, як у давні часи. Про те, що картопля радіоактивно заражена, ми й слова не зронили. Покликаючись на відродження церкви, я наважилась пов'язати білоруську гостинність із традиційною християнською основою, тобто *"найглибший сенс усякої гостинності полягає в тому, що ми даємо одне одному притулок у дорозі до вічного пристановища"*. Сказала, що цю

гостинність увиразнює послужливість учителів, і через те ми дуже вдячні. І що не остання причина, чому ми зважились на "малу революцію", така: ми зрозуміли, що нам було б набагато приємніше, якби ми могли віддати свої місця цим дітям, щоб вони бодай раз відчули на собі свою гостинність, а ми — по-західному пересичені — поділили з ними їхню радість. Та в цих словах були вже елементи "культурної революції", і за відповідь правила силувані посмішки.

На додачу до святкового обіду ми пішли в актову залу до дітей, що понад дві з половиною години, — німцям таке навіть годі уявити, — поки тривала наша трапеза, терпляче чекали нас, щоб показати свою культурну програму. Признаюсь: мені, як дитячому педагогові було вкрай важко запримітити у виступах, у поведінці й солідарності дітей щось таке, що свідчило про їхню розумову неповноцінність. Пригадуючи, як діти на початку того пополудня під час репетиції співали мій німецький канон, я ніяк не могла ствердити, що переді мною діти з якимись порушеннями поведінки чи мислення. Решта експертів нашої групи мали такі самі відчуття. Тим дужче пригнічували нас тіні скорботи, безнадії, апатії та самотності, що лежали на дитячих личках. Із музичного боку програма була досконалою й відображувала численні етапи історії культури, почавши з народних пісень, перейшовши до духовних співів і закінчивши новочасним роком. Дивовижно, скільки несподіваної самостійності та фантазії виявляли діти тієї миті, коли, самі-самісінькі, покладаючись тільки на себе, виступали перед мікрофоном. Тільки побіжно зауважу, що була ще й велика радість зустрічі білоруських сиріт зі своїми німецькими названими батьками, я бачила зворушливі свідчення глибини взаємних почуттів.

Після цих подій названі батьки зрозуміли, як важливо розробляти психосоціальну концепцію. Вони ставили собі такі запитання:

* "Чи треба, чи можна запрошувати на гостини дітей із сирітських притулків? Чи не завдаємо ми сиротам іще більшого жалю, даючи кому відчуття родинного тепла, а кому втіху перебування за кордоном? Чи не потрапляють таким чином ці діти у дві екстремальні ситуації, що можуть спричинити так званий подвійний культурний шок, на якому раз у раз наголошує уряд?"

* "Чи не створюємо ми таким чином нової нерівності, беручи тільки з одного сирітського притулку — а всього їх у

цьому районі аж чотири і в кожному пересічно по 400 дітей — загалом одного, двох або трьох дітей, даючи їм шанс на трохи кращу долю?"

А ці запитання призводили до дальших, звернених до себе запитань про мотиви власної поведінки:

* "Невже це й справді озивається наш страх, що сирота нібито не справиться з новим почуттям самотності? Може, це скорше наш власний жаль, що дитину знову треба кинути?"

* "Чи не боїмося ми через присутність дитини зіткнутись із фактом, що в Росії десятки тисяч дітей — так само, як і в Німеччині — теж сподіваються свого шансу завдяки партнерським відносинам потрапити до якоїсь родини?"

Крім цього сирітського притулку, я відвідувала ще й інші, а також притулки для розумово неповноцінних дітей, реабілітаційні заклади тощо і виснувала, що головна їхня біда — існування в затінку суспільства. Майже всі програми допомоги обминають їх. Коли вперше дізналися про невтішне становище притулків, туди стали направляти медикаменти й харчові продукти, часом речі, зібрані під час акцій збору старого вбрання. Але в притулках найдужче бракує іграшок, шефів, а з ними й надії на так звану живу вісь Схід—Захід. Найнеоціненніше для цих закладів — відвідини людей, ладних не тільки прилетіти на один день, а готових до якомога триваліших контактів — листування, шефства, регулярних відвідин, — відвідин, що, попри нібито безнадію та безвихідь, дають сьогодні відчутні результати, задля яких варто жити й докладати якнайрвніших зусиль. Не раз мені доводилося чути ширі дитячі слова:

* "Тепер я почну вчити іноземну мову: я хочу провідувати вас!"

* "Тепер я стану розповідати тобі про себе; щомісяця посылатиму тобі свої малюнки, щоб ти знав, що я роблю!"

* "Я хочу знати, як ти живеш, де працюєш!"

Коли ми заходили в соціальні установи та провідували родини, діти прагнули дістати не тільки іграшку, а й німецьку поштову марку чи монетку. В тих дітей пробудилися цікавість, бажання вчитися, прагнення дізнатися більше. Так утверджується їхня нова спроможність виявляти власну ініціативу, що й засвідчили результати моїх

розмов та опитувань. Добрий настрій та краще самопочуття дітей після перебування в Німеччині часто поширювались на всю родину.

Надто мені запам'яталась дві події, до яких я раз у раз поверталася думкою. Під час відвідин однієї дитячої установи я роздала тисячі повітряних кульок і наважилась зазирнути навіть до тяжко уражених дітей, що здебільшого лежали в залі на п'ятдесят ліжок; попервах мене туди не пускали. Я просто надувала кульки й прив'язувала їх стрічкою до билець, попросивши мою провідницю робити те саме. Я ніколи не забуду радості, що засвітилась у сумних очах тих чисто вимитих дітей.

Незабутня й сцена, коли я навідувала притулок для неповноцінних дітей разом із православним священником, що ніс туди власноруч спечену пасочку. Пасочка була завбільшки в мою долоню, але — хто не бачив, навряд чи зможе уявити — священник спромігся поділити її на всіх дітей, і вони, співаючи, поз'їдали шматочки. Діти обступили отця Ігоря, весь час показували на хрестики, що висіли в них на грудях, і, пишаючись набутою власністю, проказували свої імена: *"Я хрещений — я Ігор, я Світлана, я Наталія"*. Поки діти тішилися, священник розповів мені, що загалом тільки в останні роки церкві знову дозволено духовно опікуватись такими закладами. Але поки що нема змоги знайти людей, охочих регулярно провідувати заклад. Коли ми вже сідали в машину, до нас, плачучи, підбігла дитина, поскаржившись, що вихователька відібрала в неї повітряну кульку і тепер вона нічого не має. Ось реакція священника: *"Пані Шухардт, що діяти? Коли ми повернемося і попросимо повернути, мені заборонять сюди ходити"*. Дитині ми знайшли спосіб дати матеріальне відшкодування, а ситуацію з педагогічних міркувань обминули вдаваним мовчанням. А якби ми вчинили так як слід, наш взірцевий учинок міг би змінити дитяче мислення.

Ця подія показала мені, який то довгий шлях — починати революцію зсередини, коли не хочеш брутально образити людей і не можеш запропонувати їм тепер альтернативи перенавчання.

Дайте "вудку", не тільки "рибу"

Щоб не образити людей і захопити їх до власної ініціативи, гуманітарна допомога, що дає потерпілим речі повсякденного попиту, може бути лише першим заходом. Для революції, що починається зсередини, з людської

душі, доконечно тривалий час сприяти розвиткові відповідальності за власну особу. Одна з німецьких ініціатив на основі принципу "Дай мені вудку, а не рибу" розробила триступеневу концепцію, мета якої — розвиток власної ініціативи; ця концепція — багата на обіцянки модель німецько-білоруського партнерства.

Перший ступінь — забезпечення сирітських притулків матеріальною гуманітарною допомогою — харчовими продуктами, медикаментами, одягом та іграшками. Другий ступінь — допомога, що має сприяти самопомочі: довів швацьких машинок та відповідних аксесуарів для заснування в притулку швацької майстерні, що забезпечило б підліткам робочі місця і можливість професійної освіти. Перші результати роботи ми оцінили за костюмами малих акторів у хорі, оркестрі та театральній трупі. Третій ступінь — розвиток орієнтованих на ринок відносин, коли тривалий обмін між Заходом і Сходом буде налагоджений так, що все, зібране в Німеччині, — одяг, взуття, іграшки — безпосередньо йтиме до притулків, а там із допомогою міждитячих контактів можна було б створити нові робочі місця для людей у селі, постачаючи їм вироблені з надісланих матеріалів товари для продажу в крамничці уживаних речей. У для того й орендованому приміщенні всі виготовлені товари будуть виставлені на продаж. Цей план має чотири переваги:

1. Потерпілі отримують не "рибу", а "вудку"; тепер вони самі зможуть розбудувати свій ринок.

2. Потерпілі перестануть жити коштом лише власної вдячності, а набудуть самостійності й вимагатимуть більшої фінансової незалежності. Діти, крім того, зможуть за свої власні карбованці купувати в тій крамничці все, що їм до вподоби.

3. Діти відчують щастя, роблячи вибір між різними речами. Дітям кортітиме щось купити, і вони матимуть змогу здійснити своє бажання, самі, і то дешево, купуючи жадані споживчі товари відповідно до власної програми заощаджень.

4. Тепер люди не йтимуть працювати лише на чорний ринок.

Цей триступеневий план гуманітарної допомоги задля розвитку самопомочі та соціально спрямованого ринкового господарства можна застосувати і в інших царинах.

7. Результати понад 150 якісних інтерв'ю на Сході й Заході

Я так докладно описувала місцеві обставини тільки на те, щоб стала зрозумілою доконечність ділити стіл і ліжко в рубленій хаті задля руйнування перегородок і початку широї розмови. Тільки так можна було почути відповіді на запитання як поліпшити становище потерпілих від Чорнобиля.

Я вже згадувала, що висновки цього дослідження спираються не тільки на мої численні розмови з чорнобильськими дітьми, їхніми батьками і матерями, названими батьками, братами й сестрами, а також із політиками. Відповіді, які я чула під час бесід, розкривали приховану, а то й зранену і надламану людську душу, допомагали зрозуміти цифри й факти. Проте рекомендації, спрямовані на подолання кризи, потребували ширшої основи. Тому якісне опитування я доповнила малювальними тестами, які мали подолати мовний бар'єр при спілкуванні з дітьми. До того ж було проведене ще й кількісне дослідження, коли дітям, батькам, названим батькам та названим братам і сестрам пропонували стандартизовані анкети. Результати цього дослідження я почасти згадувала в уже викладеній частині розвідки. Зразки анкет подано в додатку до цієї книжки, щоб і решта ініціатив теж мали змогу провадити такі дослідження.

Дарма що не вдається уникнути певного дублювання, результати якісного та кількісного досліджень у край важливо, як на мене, й цього разу подати окремо. Тоді ми побачимо, що навіть кількісне дослідження не тільки пропонує сухий фактичний матеріал, а й збирає докупи та посилює голоси потерпілих.

Якісні інтерв'ю — загалом 153 — стосуються 51 потерпілого, і їх проведено:

- із 51 білоруською дитиною;
- із 51 названою родиною в Німеччині;
- із 51 справжньою родиною в Білорусі та Україні.

Розмови з чорнобильськими дітьми

Коли я підсумувала лише результати своїх розмов у Білорусі та Україні з чорнобильськими дітьми, то висновок складався з чотирьох пунктів:

1. Діти відчувають свою захищеність скорше в родині діда й баби. З огляду на те, що працюють і батько, і мати, бо інакше родина неспроможна заробити на прожиття, по-справжньому опікується дитиною здебільшого тільки бабуся.

2. Релігійний досвід дітей пов'язаний тільки з бабусяю і з таємним, майже "злочинним" актом хрещення, про яке не повинні знати ні колеги, ні сусіди, і часом доводилось чути: *"Тітка мене часто шантажує: коли ти не зробиш того, що я загадала, то я піду до твоєї матері й викажу, що ми з бабусяю охрестили тебе"*. Тож релігійне життя обмежене спілкуванням з бабусяю. Напевне, саме цим можна пояснити, що 75% дітей мають не власний будинок чи квартиру, а хату діда й баби. Можливо саме там їхня душа має захист і спокій, бо в рідному домі батьки, застерігаючи від нерозважливих критичних висловлювань про політику, бувають й гримнуть: *"Не балакай про це!"*

3. На запитання, чи, перебуваючи в Німеччині, вони зазнавали "культурного шоку", що міг би призвести до депресивних станів, апатії або психічного захворювання, діти загалом відповіли негативно, і то не вагаючись. У двох випадках був період тяжкого смутку, що почався після від'їзду з Німеччини і тривав — не суперечачи спостереженням поведінки людей, що відчувають жалобу, — три дні і три ночі, виливаючись у скарги та нарікання. Той факт, що в обох випадках смуток минув, зазнав опрацювання, давши нові імпульси діяти, засвідчує його позитивний, конструктивний вплив на подальше життя й можливості навчання.

4. Поряд із запитанням про "культурний шок" стояло запитання про реінтеграцію до білоруського суспільства після приїзду. Прикметно, що жодна дитина не висловила бажання зостатись у Німеччині, крім єдиного винятку — сироти. Навпаки, всі діти наголосили, що вони безперечно повернуться додому, щоб жити з батьком-матір'ю і спільно з ними вибудовувати нове майбутнє. Водночас немає жодної суперечності в тому, що діти висловили одностайне сподівання мати змогу знову і знову їздити до Німеччини, щоб далі приглядатись і вчитись, як усе роблять німці, — сподівання, пов'язане з твердо проголошеною метою перейняти там усе найкраще і запровадити його вдома.

Розмови з названими батьками в Німеччині

Спробувавши підсумувати результати численних розмов і опитувань, проведених із названими батьками (всього 51 особою) з Німеччини, яких я супроводила під час їхньої першої подорожі в Білорусь до рідних батьків дитини, я висувала три головні пункти:

1. Родини аж ніяк не планували заздалегідь узяти собі дитину. Їхній учинок — аж ніяк не наслідок глибоких внутрішніх мотивів, як-от відшкодування німецької мінувшини, а коротка, майже мимовільна реакція на численні оголошення в засобах масової інформації — газетах, по радіо, через плакати — або й на особисте звертання.

2. Численні поїздки названих батьків до Білорусі засвідчують, що в усіх родинах переважно одnobічний рух гуманітарної допомоги з Заходу на Схід був перерваний унаслідок поїздок німецьких громадян на батьківщину своїх названих дітей: виник жвавий двобічний рух людей, що прагнули зустрітись одне з одним. Часто цей процес починався ще до другого приїзду чорнобильських дітей до Німеччини.

Названі батьки хочуть не тільки допомагати матеріально, а й дізнатися про походження, мінувшину та майбутнє дітей, побачити їхню родину, а крім того, спільно з рідними батьками проїнятися відповідальністю за майбутню долю дітей. Конкретний приклад: спільне обговорення дальшої освіти дітей як жива вісь Схід—Захід.

3. Усі названі батьки з Німеччини однодушно висловили бажання приймати до себе знову тих самих чорнобильських дітей; це бажання часом поширювалось на братів та сестер тих дітей або навіть на їхніх рідних батьків. Проте всі названі батьки знали, що за приїзд тих самих дітей удруге їм самим доведеться оплатити вартість авіаквитка — 300 марок. Хоч як дивно, а вони без вагань були ладні дати ще й додаткові кошти, фінансуючи свою закордонну подорож. Із такими твердими намірами вони їхали й у Чорнобиль.

А проте у 50% родин спостережено й дальше заглиблення у проблеми перебування дітей за кордоном. Упадало у вічі, що вони самі себе дедалі критичніше запитували, чи такі повторювані поїздки не призведуть зрештою до нової несправедливості, пов'язаної зі стражданнями та нерівністю шансів; запитували себе й про те, в чому полягає їхня участь, які їхні справжні мотиви, якою має бути відповідальна суспільно-політична поведінка.

Розмови з рідними батьками дітей із Білорусі та України

Без впливу довірених осіб, які відчинили мені двері, я б нізащо не спромоглася зібрати отримані результати. Успіхові моєї роботи великою мірою сприяла ще й присутність названих батьків із Німеччини, що їх рідні родини дітей приймали зі щирою довірою та любов'ю як "хрещених батьків", а в інших ситуаціях — присутність уже двадцять років знайомої селянам сільської вчительки, що правила нам за перекладачку; допомагало й те, що я була ладна ділити і стіл, і місце на печі. До того ж опитувані "розкривалися" ще й тоді, коли дізнавались, що вже кілька років, як я разом з ними — потерпілими жертвами, які живуть біля вогнища катастрофи — намагаюся спільно знайти вихід із кризи, щоб узятись до нового життя.

Ось три висновки з моїх розмов із батьками:

1. Багатьом опитаним до поїздки їхніх дітей за кордон була властива глибока недовіра до німців. Велику роль у тому почутті відігравали спогади про війну. Не раз я пересвідчувалася, що навіть укарбовані в колективну пам'ять білорусів убивства в Катині й далі приписують німцям (дарма що вже точно доведено, що ту жорстоку бойню вчинила Червона армія, і російський уряд потвердив цей факт).

2. Після перебування дітей у Німеччині недовіра розвіялась, поступившись взаємній довірі. Поміч та увага, що їх надавали дітям у Німеччині, перетворились на основу дружби між Сходом і Заходом. Батьки переконалися, що їх не забуто, що вони тепер не самотні. В них з'явилися нові надії.

3. Майже всі батьки наголошували, як багато допомогла їхнім дітям подорож до Німеччини. І то вказували не тільки на медичну й матеріальну допомогу, а передусім на поліпшення психічного стану дітей, яким поїздка за кордон відкрила нові обрії. Думку, нібито їхні діти зазнали "культурного шоку", всі батьки заперечили.

8. Наслідки кількісного опитування понад 1000 потерпілих на Сході й Заході

Вирішальну вагу для успіху цього конкретного дослідження з самого початку мала спільна праця людей у Білорусі, Україні та Федеративній Республіці Німеччина. Адже не таємниця, що весь процес дослідження, покликано донести до нас автентичні голоси потерпілих, — не легка, безпроблемна прогулянка, а радше тяжка, сизифова праця, яка зрештою спромоглася зародити конструктивний процес взаємного пізнання. Труднощі, що перешкоджали цьому дослідженню з білоруського боку, докладно обговорено вище (див. розділи 5—7). Тут треба згадати ще й про несподіваний для нас незбагнений опір окремих німецьких організаторів дитячих подорожей проти будь-яких наукових досліджень у цій царині. Внаслідок опитування багатьох людей нам пощастило репрезентативно оцінити почуті висловлювання. У нас не тільки достатньо великий обсяг даних, а й самі ті дані — оскільки ми вдавались до окремих вибіркового проб — репрезентативні й важливі. Слід зауважити, що ми як ініціатори та засновники федеральної спілки "Дітям Чорнобиля" послуговувалися банком даних з адресами майже всіх головних ініціатив, груп самопомочі, різних установ та інституцій у Німеччині, Україні та Білорусі; майже всі ті адреси зібрали ми самі.

Кількісне опитування — загалом 1195 випадків — ми провадили, спираючись на спільно вироблену методіку. Методичні матеріали — як німецькою, так і російською мовою — завжди доступні для дальших досліджень. Кількісні дослідження ми провадили однаково серед усіх названих нижче груп:

765 білоруських дітей, причому в 437 дітей під час їхнього перебування в Німеччині, в 328 після їхнього повернення на батьківщину (з них 228 опитувань і 100 тестувань);

201 названої родини в Німеччині;

229 справжніх родин у Білорусі.

Результати кількісних та якісних досліджень були, крім того, доповнені матеріалами наукових досліджень у Білорусі, що їх провела, але ще не опублікувала авторка, зокрема розвідкою 1991 р. із соціальної психології, що

спирається на вивчення понад 200 школярів у мало забрудненому радіацією Мінську, а також психологічним аналізом малюнків, що їх малювали діти з радіоактивно забруднених районів.

Наприкінці подано всі результати, що піддаються оцінці. І тут виявляється, що при різних опитуваннях певні аспекти раз у раз повторюються в усіх опитаних, спалахуючи, проте, багатогранням, коли їх оцінювати з інших позицій.

Опитування 765 чорнобильських дітей

Я розповім тобі про себе!.. Що ти відповіси своєму німецькому другові, коли він запитає?..

Опитування проведене в таких населених пунктах: Климовичі, Краснопольє, Наровля, Мар'їна Гірка, Мінськ, Лельчиці, Буда-Кошельово, Речиця, Столін, Рогачов, Гомель, Добруш, Ветка, Хойники та Білиничі.

1-й комплекс запитань:

Чи ти знаєш, чому німецька родина організувала для тебе відпочинок?

Із 437 опитаних білоруських дітей 8% не спромоглися дати жодної відповіді. При цьому діти покликались на те, що мало замислювались над цим питанням або ж батьки не давали їм достатніх пояснень.

У 85% відповідей на першому місці стояв аспект здоров'я, наприклад: оздоровлення (42%), відпочинок (21%), тимчасовий відпочинок від сильного радіоактивного зараження (22%). Серед імовірних мотивів, які спонукали названих батьків приймати до своїх родин у Німеччині дітей із радіоактивно забруднених районів, 14% білоруських дітей назвали прагнення допомогти, розуміння, а ще 14% — співчуття та жалісливість. 3% гадали, що їм таким чином дали змогу пізнати іншу країну.

2-й комплекс запитань:

Про що ти думаєш, почувши слово "Чорнобиль"? Ти пригадуєш?..

Майже в усіх дітей слово "Чорнобиль" пов'язане з тяжкими спогадами, асоціаціями, переживаннями, картинами жахів.

У 17% дітей на першому місці стоять страждання, що їх спричинила катастрофа дорослим і дітям. 11% пов'язують із словом "Чорнобиль" щось жорстоке та жахливе. 7% пов'язують це слово з радіоактивністю, хоча ніхто з

опитаних дітей не спромігся визначити, що таке радіоактивність. Ще 7%, зачувши слово "Чорнобиль", бачили безплідні села або свою покинуту хату з забитими віконницями. 9% пов'язували це слово з похмурим майбутнім людства. Один хлопчик сказав: *"Чорнобиль — це чорне майбутнє в житті людей"*. 6% асоціювали це слово з катастрофою, вибухом, із хмарами темно-жовтого пилу, бурхливим вітром. 5% мали при цьому перед очима трубу АЕС, що курилася димом.

Чимало дітей здригалися, почувши слово "Чорнобиль". 9%, чуючи його, навіть переймалися великим страхом смерті — смерті однокласників, родичів та знайомих. Один підліток висловився так: *"Я думаю про батька і своїх трьох братів, що загинули від Чорнобиля"*. Ще один хлопчик сказав, що кілька його шкільних товаришів лежать в онкологічних диспансерах і що його серце б'ється сильніше і швидше, коли він думає про Чорнобиль. Багато дітей пов'язували з цим словом фізичні або душевні муки: 4% убачали в Чорнобилі заборону, що йшла від матерів, учителів та лікарів, гратися на вулиці, купатися в річці, ходити до лісу, збирати ягоди та гриби. В 5% стояли перед очима хворі люди; тих людей вони або знали самі, або довідалися про них із засобів масової інформації. 2%, коли лунало слово "Чорнобиль", відчували сильні душевні муки. Діти пов'язували це слово і з світовою ядерною війною.

"Чорнобиль" обмежив дитячу свободу. Це слово символізувало похмурість, чорну барву. Його асоціювали з евакуацією, з матерями, що тікаючи, пригортають до серця дитину; діти бажали, щоб "Чорнобиль" більше ніколи не повторився. Назву цього містечка багато дітей ототожнювали зі словом "Хіросіма". Осіб, відповідальних за МПА, прирівнювали до сталінських катів, що скоїли нелюдські вбивства в Катині. "Чорнобиль" пов'язували зі сльозами, одна дитина сказала: *"Я бачу старих, самотніх жінок, що плачуть у покинутих селах"*. При репрезентативному опитуванні 6% дітей відповіли: *"Я бачу матір перед собою: з її обличчя одразу щезає сміх, коли пролунає це слово — "Чорнобиль"*.

Дехто з дітей просто не міг збагнути, що атомна електростанція працює й далі. Для деякого слово "Чорнобиль" означало видиму смерть, як-от для хлопчика: *"Почувши це слово, я мимоволі думаю про те, скільки років мені зосталось, як довго я ще житиму"*. Четверо дітей були в такому розпачі, що сказали: від самої згадки про Чорнобиль їм не хочеться жити.

3-й комплекс запитань:

Чи змінилося щось для тебе після катастрофи?.. Наприклад, у твоєму особистому житті, у житті твоєї родини, у товаристві твоїх друзів?

6% дітей не спромоглися як слід розрізнити особисте та родинне життя.

Майже чверть дітей указали на погіршення стану свого здоров'я. 8% дітей скаржились на явно виражені фізичні недуги: збільшення щитовидної залози, втомлюваність, біль у суглобах, утрата апетиту, нервовість, а передусім головний біль. Навряд чи й менша частка дітей (23%) вказали на дедалі частішу захворюваність членів родини. 12% повідомили, що їхні друзі стали апатичніші, пасивніші, дратливіші, частіше хворіють. Четверо опитаних дітей поскаржились навіть на рак щитовидної залози, дванадцять — на погіршення зору, дев'ятнадцять розповіли про смерть когось із родичів, уражених чорнобильським лихом. Ще більшою була частка дітей (9%), що повідомляли про велике збільшення смертності у світі довкола них, одна дитина сказала: *"Помер мій приятель, він мав вісім років"*. Інша дитина: *"В сім'ї двоюрідної сестри народилася калічна дитина"*.

Відповідаючи на це запитання, 14% дітей поскаржились на обмеження їхнього повсякденного життя: їм не дозволяють ходити до лісу, купатися в річці, не дозволяють довго гуляти на вулиці, збирати гриби та ягоди, тож вони змушені відмовитись від звичних страв. Одна дитина сказала: *"Нам не можна їсти грибів і ягід, та коли нема чого їсти, ми їх усе-таки їмо, тільки довше варимо"*. 9% дітей сказали, що їх дедалі більше непокоїть їхнє майбутнє та здоров'я.

У багатьох дітей змінилося їхнє звичайне середовище: внаслідок свого переселення вони втратили давніх друзів (7%) або ж унаслідок переселення родин друзів та приятелів були змушені розлучитись із тими, кого любили (11%). Натомість 4% дітей указали, що після катастрофи вони здобули нових друзів.

14% дітей як позитивну зміну в своєму житті назвали те, що завдяки Чорнобиллю вони тепер мають змогу їздити відпочивати за кордон.

4-й комплекс запитань:

Як тобі жилося у німецькій родині? Що сподобалось і що не сподобалось тобі? Що ти хотів би перейняти?

43% дітей сказали, що їм у Німеччині сподобалось усе. Чверть опитаних на першому місці назвали такі аспекти,

як чистота, порядок, культура, хатне устаткування, а також чудові краєвиди.

Життя в родині названих батьків оцінено здебільшого позитивно. Були названі наступні аспекти:

16% дітей сподобалась, які щирі взаємини в німецьких родин, як там не бояться розв'язувати конфлікти — сперечаються, щоб справді уживатись одне з одним;

19% назвали як головний аспект те, що німецькі названі батьки — добрі люди;

23% наголосили на незвичайній гостинності німецьких родин. Чимало дітей відчували ніжність, тепло, увагу та любов;

13% сказали, що до них ставились як до власних дітей; головним для 16% був добрий харч;

21% наголосили на широких можливостях дозвілля (парки, басейни, іграшки, екскурсії, комп'ютери);

серед інших позитивних аспектів названо: великий вибір солодощів, готовність допомогти, притаманна німецьким родинам, розмаїття видів діяльності;

принаймні 9% дітей розповіли про запобігливість німецьких дітей.

Дуже багато дітей бажали, щоб такі самі умови життя були і в Білорусі:

16% хотіли кращого добробуту на батьківщині;

8% — здорової їжі в достатній кількості;

8% дітей бажали добробуту, проте не конче такого, як у німецьких дітей;

7% хотіли мати вдома так само багато іграшок, крім того, ще й комп'ютер;

8% бажали, щоб вулиці, будинки, садки та школи були такі самі чисті, гарні та затишні, як у Німеччині;

дехто з опитаних хотів, щоб і в Білорусі можна було вільно купатись, їсти, гуляти, не боячись радіації; ще декому хотілося мати вдома басейн і багато подорожувати;

дехто з дітей хотів, щоб у матері було менше хатнього клопоту, більше грошей і багато кухонної техніки, яку вони бачили в Німеччині;

6% дітей бажали, щоб у їхніх родин були таке саме економічне становище, як у німців.

На надто критичне запитання "Що вам не сподобалось?" відповіли поодинокі діти.

5 дітям не подобалось, що під час відпочинку доводилось рано вставати;

5 дітей не задовольняли пропоновані страви;

5 дітей не мали в німецьких родинх своїх однолітків;
тільки двоє дітей тужили за батьківщиною;
одній дитині не подобалося, що в Німеччині палять;
двоє дітей відчували приниження, коли з них глузували
німецькі діти;
двом дітям не подобалось, що, їдучи в авто, треба
прив'язуватись;
двоє дітей нарікали на часті дощі;
тільки одна дитина поскаржилась на труднощі порозумівання;
одній дитині здавалося, що білоруські діти розміщені
надто далеко одні від одних;
одна дитина поскаржилась, що в німецькій родині їй
побив хтось із старших дітей.

5-й комплекс запитань:

**Якби була змога загадати три бажання, чого б ти хотів?
Що ти хочеш іще розповісти?**

Відповіді дітей, опитаних у Білорусі, відрізняються від
відповідей дітей, опитаних під час перебування в Німеччині,
тим, що в Німеччині діти називали конкретні бажання.
В дітей, опитаних у Німеччині (7%), переважали такі
типові бажання: мати досить солодощів, комп'ютер, магнітофон,
тварин (як-от папугу), мотоцикл, гарний одяг,
більше іграшок, а також ходити до Діснейленду.

68% дітей назвали своїм найбільшим бажанням ще
одну поїздку до названих батьків у Німеччині. 43% бажали
всім родичам, названим батькам і всім людям у світі щастя
й здоров'я. 21% дітей передусім бажали, щоб не було
війни, 15% — щоб не повторилася Чорнобильська катастрофа.
Тільки троє дітей висловились проти побудови нових
атомних електростанцій. При цьому опитуванні 10%
дітей назвали своїм найбільшим бажанням приїзд німецьких
названих батьків до них додому. 17% бажали стабілізації
економічного становища Білорусі. Головне бажання 11% дітей —
добре закінчити школу. 8% дітей хотіли дістати добру
професійну освіту, скінчити вуз. 9% мріяли про те, щоб не
було шкідливого доккілля, радіаційної небезпеки. 6% прагнули
набути нових друзів або зберегти давню дружбу. 19 дітей
висловили сильне бажання ще раз поїхати до Німеччини
разом із своїми рідними, щоб ті навіч переконались,
як добре живуть там люди. 10 дітей бажали мати авто
чи будинок. Тільки 14 дітей — близько 2% — бажали
пожити якийсь час у Німеччині й дістати там освіту.
21 дитина — близько 3% — бажали, щоб і в Білорусі
була така чистота, як у Німеччині. 7 дітей

(1%) твердо намірялись учити іноземні мови. 4 дітей сподівалися нового об'єднання колишнього Радянського Союзу, 2 дітей хотіли, щоб зменшилась злочинність у країні.

Надто вирізняються з решти бажання двох дітей: "Я хочу, щоб мій батько й далі жив серед нас. Я хочу карати тим, хто спричинив "Чорнобиль".

1991 р. і в Мінську відбулось репрезентативне опитування 228 школярів, присвячене чорнобильській темі.

Виявлені тенденції великою мірою узгоджувались із результатами нашого психосоціального дослідження. Проте дві теми цього нового опитування треба висвітлити докладно: "Ступінь поінформованості про Чорнобильську катастрофу" та "Радіоактивне зараження харчових продуктів".

38% опитаних школярів повідомили, що вони дуже часто розмовляли з батьком-матір'ю на ці теми; 24% — принагідно, 36% — рідко, 2% — ніколи не розмовляли. Одразу після катастрофи в людей переважав страх перед радіацією, що ззовні проникне в їхнє тіло, і тільки згодом вони усвідомили, що головну потенційну загрозу становить уживання радіоактивно забруднених продуктів. Недовіру до органів влади переносили й на недовіру до харчових продуктів — і навпаки. Це виявилось у тому, що 98% опитаних школярів вважають наявні харчові продукти за сумнівні. Загалом люди ставляться обережніше до пропонованих продуктів. Але хронічна нестача харчів змушує купувати все, що трапиться: "Ми знаємо, що все забруднене, проте купуємо, бо, зрештою, треба щось їсти". 83% категорично відхилили думку про навіть тимчасову роботу в радіоактивно забруднених районах, дарма що їм пропонувано вкрай вигідні умови (високу платню, постачання чистих продуктів, забезпечення ліками, добре медичне обслуговування, надання житла, можливість відпочивати за кордоном).

88% опитаних підлітків живуть у постійному страхові, що чорнобильська проблема становить загрозу їхньому здоров'ю. Чимало гадали, що в них уже тепер почалися хвороби, спричинені радіацією. Бажання переїхати на Захід в опитаних міських підлітків виражене набагато дужче, ніж у їхніх сільських однолітків. Це психосоціальне дослідження виявило, що чорнобильську проблематику дедалі більше відсовувано на задній план. 1991 р. 38% населення розглядали "Чорнобиль" як безпосередню загрозу для свого життя, натомість 1993 р. цей відсоток становив лише 8%.

Проведений 1994 р. у рамках мого дослідження (спільно з психологом Є. Л. Ольвінською) аналіз 100 дитячих малюнків дозволив глибше зрозуміти, що пригнічує психіку дітей з радіоактивно заражених районів.

Кількісний аналіз виявив в усіх дітей внутрішній неспокій, приблизно в третини дітей він був виражений досить сильно. У 22% випадків спостережено ознаки емоційної та духовної незрілості (інфантилізму), 20% малюнків дали змогу виснувати наявність апокаліптичних страхів, ще 20% свідчать про ймовірність невротичних розладів. Малюнки виявляють, що діти прагнуть захиститись, відборонитись, що їм важко припасуватись до суспільства. У 26% малюнків є певні ознаки, що діти хворі на епілепсію. В цих випадках було б краще потрібне клінічне обстеження.

Опитування 201 названої родини в Німеччині

Проводячи письмове опитування, ми отак зверталися до названих батьків:

"Люба родино!

Ви, напевне, чули опубліковане в пресі твердження білоруських політиків: "Відпочинок дітей у Німеччині здебільшого тільки шкодить їм", і тому ми просимо Вас розповісти про свій досвід".

1-й комплекс запитань:

Ви стали названим батьком (матір'ю, братом, сестрою) чорнобильської дитини. Чи змінилося щось для Вас після того?

Близько двох третин опитаних відповіли на це запитання ствердно, близько однієї третини — заперечно.

24% названих родин повідомили, що, поживши з названими дітьми, вони тепер краще розуміють людей та проблеми Білорусі і більше цікавляться ними. 12% заявили, що зросла їхня цікавість до людей і культури, 9% — що тепер вони краще розуміють людські проблеми й позбулись упереджень проти білорусів; 3% наголосили на побудові особистих зв'язків.

20% названих батьків визнали, що гостини чорнобильських дітей зрушили щось як у них самих, так і в їхніх дітях. 5% опитаних, крім того, гадали, що тепер вони почали критично ставитись до атомної енергії. 13% призналися, що після гостин стали жити усвідомленіше, більше замислюються над багатьма речами і ладні куди ревні-

ше допомагати ближнім. 4% оцінюють як позитивне явище, що вся родина мусила пристосовуватись до чужої дитини. Головним наміром 3% названих батьків стало вчити російську мову.

Один опитаний твердо заявив, що після від'їзду чорнобильських дітей він хоче активно працювати в одній з громадянських ініціатив, спрямованих на допомогу таким дітям.

2-й комплекс запитань:

Чому Ви взяли чорнобильську дитину?

У 45% випадків за головну причину правило особисте знайомство з організаторами або активними учасниками акцій допомоги дітям; у 13% — співчуття і любов до ближніх, у 14% — оздоровлення уражених радіацією дітей. 4% опитаних сказали, що тепер вони хочуть не тільки фінансово підтримувати програму, а й брати активну участь у безпосередній роботі. Для 4% вирішальним був той аспект, що це захід, який на найнижчому рівні сприяє порозумінню між народами. 6% одним із важливих мотивів своєї поведінки назвали цікавість до чорнобильських дітей. Серед інших причин названо прагнення краще зрозуміти наслідки катастрофи або самих тих людей, що потребують допомоги. 4% визнали, що їхнє рішення прийняти дитину було несподіване й мимовільне. Причому виявилось, що 10% опитаних самі беруть участь у роботі однієї з німецьких чорнобильських громадянських ініціатив. 6% названих родин були бездітні, 17% мали одну дитину, 45% — дві, 22% — три, 9% — чотири, а 1% батьків навіть п'ятеро власних дітей.

3-й комплекс запитань:

Ви чогось сподівалися від того?

На це запитання відповіли 44% батьків. Серед головних сподівань названо: дружбу (10%), розуміння життя й культури білоруських дітей (10%), а також оздоровлення й відпочинок тих дітей (6%).

4-й комплекс запитань:

Чи виникли у Вас якісь проблеми?

Майже всі опитані відповіли на це запитання: 36% потвердили, 60% заперечили.

Як головну проблему 22% опитаних назвали труднощі мовного порозуміння. Про якісь інші аспекти згадували порівняно рідко. Для 2% найважчу проблему становило порушення звичного розпорядку дня. Для 1% — організація дозвілля. Тугу білоруських дітей за рідним краєм

німецькі названі батьки називали проблемою дуже рідко (в трьох випадках). У трьох опитаних родин виникали труднощі при виборі страв.

5-й комплекс запитань:

Чи дало це Вам якусь користь?

188 німецьких батьків дали відвідинам дітей позитивну оцінку, 3 — негативну, 3 утримались від відповіді. У відповідях наголошувалося на таких аспектах:

для 15% головне — це початок нової дружби;

для 14% важило, що вони пізнали людей з іншим характером мислення, які належать до іншої культури;

7% стали менше перейматися власними проблемами, зажили свідоміше, задоволеніші життям;

для однієї особи був дуже важливий висновок, що дитяча душа й поведінка загалом однакові в усіх країнах;

для 4% важило, що вони вже не дають анонімних пожертв, а сприяють конкретним допомогам;

4% опитаних уважали, що тепер вони мають підстави вивчати російську мову;

1% опитаних відчували, що збагатилися новим досвідом, змушені порозуміватися без слів із чужоземними дітьми.

6-й комплекс запитань:

Чи, на Вашу думку, можна щось удосконалити?

45% опитаних, відповідаючи на це запитання, подали різні конкретні пропозиції:

5% названих батьків бажали, щоб білоруські діти краще розуміли німецьку мову;

білоруським дітям треба також пояснювати, що й у Німеччині можуть виникати проблеми (1%);

2% вказали, що білоруським дітям треба наполегливо пояснювати, щоб вони не сподівалися надто великих подарунків;

6% воліли мати більше інформації про дітей та їхні родини;

2% сказали, що названих батьків треба заздалегідь готувати до відвідин;

одне німецьке подружжя бажало, щоб із дітьми приїздило більше перекладачів;

2% названих батьків указали на потребу спростити оформлення візи;

три подружжя, що на попередні п'ять запитань відповіли заперечно, вимагали, щоб дітей добирали краще й сумлінніше, враховуючи ступінь їхньої соціальної забезпеченості.

7-й комплекс запитань:

Чи Ви братимете дитину знову?

Тільки три щойно згадувані подружжя, пославшись на свій сумний досвід, негативно відповіли на це запитання, решта повідомили, що вони знову ладні взяти собі дитину.

8-й комплекс запитань:

Чи пощастило Вам заохотити своїх друзів теж узяти дитину?

53% опитаних пощастило серед друзів, колег, родичів та знайомих пробудити готовність теж узяти собі дитину під час наступної акції.

9-й комплекс запитань:

Чи хотіли б Ви навідати родину в Білорусі? Якщо так, що Вам для цього знадобилося б?

Принаймні 79% опитаних хотіли навідати родину чорнобильської дитини на її батьківщині, і лише 9% відповіли заперечно. Головну проблему німецькі названі родини вбачали в труднощах мовного порозуміння. 4% вважали, що, їдучи до Білорусі, доконечно мати перекладача; 2% гадали, що спершу треба вивчити російську мову.

10-й комплекс запитань:

Сьогодні чимало людей говорить про "до" і "після" Чорнобиля. Чи змінилося щось для Вас після життя з чорнобильськими дітьми у Вашому особистому житті, в родині, в школі, на роботі, в товаристві друзів?

На це запитання 81% відповіли ствердно, 17% дали негативну відповідь. Ось типові ствердні відповіді:

зросла цікавість до чорнобильських проблем у 15%;

посилилось критичне ставлення до атомної енергії в 7%;

загалом зміцніло прагнення допомагати людям у 7%;

з'явилося свідоміше ставлення до енергії в 7%;

власні проблеми видались незначними 2%.

А ось типові негативні відповіді:

ці проблеми їм були вже відомі;

з дітьми їм доводилось працювати й давніше.

Опитування 229 рідних батьків чорнобильських дітей у Білорусі та Україні

Опитано 229 батьків і матерів чорнобильських дітей — 78% жінок і 22% чоловіків. Майже двом третинам опитаних було від 30 до 40 років. Решта — старші за 40 років.

1-й комплекс запитань:

Сьогодні чимало людей говорить про "до" і "після" Чорнобиля. Чи змінилося щось для Вас в особистому житті, в родині, в школі, на роботі, в товаристві друзів, у життєвих планах або в чомусь іншому?

На це запитання відповіли майже всі. 83% гадали, що після Чорнобильської катастрофи їхнє життя змінилося. 16% дали негативну відповідь. 62% тих, хто визнав, що його життя змінилося, непокоїть передусім стан здоров'я їхніх дітей або родичів, а також здоров'я друзів, колег, знайомих. Майже чверть опитаних боїться передусім утратити роботу. Дехто навіть у своїй теперішній ситуації спромігся добачити щось позитивне.

Проте значно переважали переліки негативних змін: погіршення власного здоров'я і здоров'я членів родини;

смерть родичів та колег;

зміна місця проживання, переселення;

втрата роботи в полишеній місцевості;

брак роботи на новому місці проживання;

розпачливе економічне становище Білорусі.

Майже половина опитаних висловила глибоку тривогу з приводу ситуації на своєму виробництві, стану власного здоров'я, а також проблем безпосереднього довкілля. 10% опитаних сказали, що їм конче треба змінити місце проживання, щоб виборсатись із скрутного становища. Для 5% їхнє власне становище абсолютно безвихідне — це вже ознаки глибокої депресії. Причина — кепський стан власного здоров'я, смерть дружини або чоловіка, злиденне матеріальне становище, великий внутрішній неспокій.

2-й комплекс запитань:

Чи вважаєте Ви на свої теперішні, породжені Чорнобилем проблеми?

5% не спромоглися відповісти на це запитання. Решта опитаних поділилася майже порівну, потвердивши або заперечивши.

Як причини, що спонукають не зважати на чорнобильські проблеми, названо: через брак харчових продуктів неможливо зважати на радіоактивне забруднення при виборі харчів. Крім того, нестача грошей призводить до неправильного способу харчування, що своєю чергою спричиняє хвороби, не пов'язані безпосередньо з радіоактивним забрудненням.

Решта опитаних сказали, що, попри численні серйозні економічні негаразди, наслідки чорнобильського лиха й

далі актуальні для них. Для більшості людей Чорнобиль і досі означає очевидну загрозу.

3-й комплекс запитань:

Кожна людина переживає таку ситуацію по-своєму, як реагуєте Ви? Я зостався(лась) такий(а), як був(ла); я став(ла) нетерплячий(а) і агресивний(а); я став(ла) урівноважений(а), відчув(ла) більшу відповідальність; я втратив(ла) сміливість і надії; ці всі проблеми мене не обтяжують.

19% гадали, що в їхньому житті нічого не змінилося. 41% призналися, що стали нетерплячі й агресивні. 38% повідомили, що їх пригнічує передусім тривога за стан здоров'я своїх дітей, і тому вони стали врівноважені, відчували більшу відповідальність. 22% схарактеризували своє становище як абсолютно безнадійне. Тільки 3% повідомили, що, попри чорнобильські проблеми, вони й далі нічим не переймаються.

4-й комплекс запитань:

Що Вас тепер пригнічує найдужче, чого Ви боїтеся? Чи є ще у Вас надії, що може Вас утішити?

При відповідях на це запитання однозначно переважали негативні аспекти:

44% опитаних бояться самі захворіти, а надто бояться, що погіршиться стан здоров'я їхніх дітей;

20% взагалі не бачать ніякого виходу зі свого становища — надто з огляду на майбутнє своїх дітей;

15% бояться, що радіоактивність справить негативний вплив на кліматичні умови і, зберігаючись далі, отруїть харчові продукти;

5% на цей комплекс запитань висловили страх, що економічна ситуація стане ще гіршою;

3% гадали, що катастрофа може повторитись;

дехто розповідав про свій страх утратити роботу. Дехто казав, що може бути нова війна. А дехто навіть боявся, що не переживе теперішньої тяжкої ситуації.

Тільки 4% опитаних сказали, що не відчувають жодного страху.

На запитання, чи мають потерпілі бодай якусь надію, 26% відповіли, що ні. Решта відповіли ствердно або дали наполовину заперечну відповідь.

Із тих, що покладали свої надії на допомогу, ті надії спираються:

у 21% на віру в Господню допомогу;

у 8% на віру в свою спроможність розв'язувати власні проблеми;

ще у 8% на віру в закордонну допомогу.

5-й комплекс запитань:

Чи достатньо Ви поінформовані про МПА з боку держави та науки? Чи не бракує специфічних інформаційних структур?

Переважна більшість (76%) повідомили, що вони недостатньо поінформовані про наслідки МПА. Тільки 16% дали ствердну відповідь. Найявний ступінь обізнаності відображував освітній рівень опитаних. На докладнішу відповідь спробували передусім лікарі, ветеринари, вчителі, сільськогосподарські фахівці, медсестри, інженери, бібліотекарі тощо. 11% опитаних сказали, що вони зовсім не можуть відповісти на запропоноване запитання. Тільки 15% опитаних звинуватили у своїй необізнаності державні органи, 2% — відповідальних науковців. 11% навіть гадали, що вчені мають докладну інформацію, проте не мають права її оприлюднити. 4% казали, що причина полягає в нерозвиненості інформаційних структур.

6-й комплекс запитань:

Чи отримували Ви якусь допомогу? Що Вам найбільше допомогло: міцність родинних зв'язків, підтримка друзів і колег, допомога від своєї країни через державу, церкву, а також громадянські ініціативи чи допомога закордонних країн через державу, церкву і громадянські ініціативи?

Дати точну кількісну оцінку відповідям на це запитання вкрай важко, бо я зіткнулася з тим, що уражені батьки, а отже й діти, надзвичайно необізнані. Більшість опитаних не знали до ладу, від кого саме надійшла допомога. Якщо в опитаних не було серйозних уражень, наприклад, ніхто не потребував медичної допомоги, то здебільшого їх нітрохи не цікавило, звідки надійшла гуманітарна допомога.

44% опитаних сказали, що вони одержали певну допомогу як постраждалі від Чорнобиля, з них 68% від своєї держави, 6% мали допомогу від білоруської церкви, а 26% — від різних вітчизняних громадянських ініціатив.

28% сказали, що отримували допомогу від закордонних державних організацій, 19% — від закордонних церков і 65% — від різних закордонних громадянських ініціатив.

Для 21% міцність власної родини становила важливу передумову успішної боротьби з несприятливими обставинами життя. Близько 6% сказали, що мали підтримку від друзів та колег.

56% опитаних сказали, що ні від кого не мали допомоги.

7-й комплекс запитань:

Чи актуальне для Вас питання переселення? Чи воно для Вас найголовніше? Задля чого Ви згодні на переселення: задля кращого медичного піклування, поліпшення житлових умов, можливості мати роботу, поліпшення освітніх можливостей, збереження зв'язків із друзями та сусідами або чогось іншого? Чи Ви вірите у власну спроможність полегшити процес переселення? Чи Ви сподіваєтесь допомоги від сусідів та друзів, від державних та церковних організацій і громадянських ініціатив своєї країни або державних та церковних організацій і громадянських ініціатив закордонних країн?

Для 52% опитаних це питання не актуальне. 2% не спромоглися на жодну відповідь. Для решти 46% це питання дуже актуальне, для 25% воно навіть найголовніше.

При аналізі відповідей тих, хто ладен переселитись, ми виявили такі спонукальні причини:

- краще медичне піклування — 45%;
- поліпшення житлових умов — 61%;
- можливість мати роботу — 56%;
- поліпшення освітніх можливостей — 33%;
- збереження зв'язків із друзями та сусідами — 35%.

Хоча для деякого з опитаних тема переселення не актуальна, здебільшого всі вони мають твердо визначену думку про це питання.

На запитання **"Чи Ви вірите у власну спроможність полегшити процес переселення?"** чимало людей не відповіли, бо не могли однозначно витлумачити сенс цього запитання. 69% опитаних уважали, що самі вони нічого не годні вдіяти, щоб полегшити переселення. Тільки 5% добачали власну спроможність щось удіяти або зарадити собі своїм досвідом і чиїмись порадами.

На запитання, від кого потерпілі сподіваються допомоги, отримано такі відповіді:

- 52% опитаних уже не мають жодних сподівань;
- 30% сподіваються на сусідів та друзів;
- 18% не дали жодної відповіді.

Як можливих надавачів допомоги із рідної країни опитувани назвали:

- 19% свою державу;
- 5% свої церковні організації;
- 8% свої громадянські ініціативи.

Люди сподіваються допомоги й від закордонних інституцій:

- 15% від іноземних держав;
- 13% від церковних організацій;

27% від закордонних громадянських ініціатив.

Причому передусім тут проступали бажання одержати матеріальну підтримку, збільшити кількість дітей, що їдуть відпочивати та лікуватись за кордон. Від рідної держави опитані сподіваються оптимізації медичного нагляду, більшого сприяння програмам переселення, фінансової підтримки, полегшення податкового ярма, кращого забезпечення екологічно чистими продуктами.

8-й комплекс запитань:

Чи хтось із Вашої родини вже відпочивав за кордоном? Чи породила закордонна подорож якісь проблеми — до, після або під час подорожі? Чи дала закордонна подорож якусь користь — Вам, Вашій родині, Вашим друзям чи Вашим знайомим?

86% опитаних батьків мали дітей, що вже раніше відпочивали в Німеччині.

Далі йшли такі країни, як Італія, Бельгія, Австрія, Чехія, Болгарія, Голландія та Швейцарія.

22% опитаних батьків сказали, що закордонна подорож для них була пов'язана з труднощами.

17% вважали, що труднощі з'явилися до подорожі.

Для 14% батьків головна проблема полягала в тому, що через фінансову скруту їм важко довозити дітей у межах Білорусі до збірного пункту і забирати їх звідти додому.

10% батьків повідомили, що їм було вкрай важко залагодити всі формальності, пов'язані з подорожжю.

4% опитаних указали, що загалом бракує пропонуванних місць для закордонних подорожей.

За словами опитаних, безпосередньо під час відпочинку за кордоном проблем виникало дуже мало:

в одному випадку хтось із батьків повідомив, що під час перебування за кордоном уже наявна хвороба в дитини прогресувала далі;

в одному випадку виникла очевидна проблема мовного порозуміння;

4% було дуже важко привезти дитину з Мінська додому;

п'ятеро батьків сказали, що дітям було дуже важко знову звикати до катастрофічних умов життя в Білорусі;

труднощі однієї матері полягали в тому, що їй було важко пояснити дитині, чому в обох країнах такі різні рівні життя;

лиш одна мати поскаржилась на те, що її дитина знову хоче їхати до Німеччини.

Понад 90% опитаних оцінили закордонну поїздку загалом як позитивну. Тільки 1% опитаних уважали, що цей

захід не дав ніякого добра. Названо такі позитивні аспекти подорожі:

близько трьох четвертих опитаних на першому місці назвали відпочинок та оздоровлення, а також медичний догляд у Німеччині;

понад 50% батьків відзначили поліпшення стану здоров'я своїх дітей після поїздки на відпочинок;

7% опитаних гадали, що закордонна подорож сприяла ще й поліпшенню матеріального становища родини;

близько 40% опитаних оцінили як позитивну рису подорожі передусім те, що діти завели нових друзів, познайомились з іншою країною, набралися нових вражень.

9-й комплекс запитань:

Як ви оцінюєте закордонні подорожі? Чи завдають вони шкоди, чи становлять велику допомогу? Чи треба сприяти програмам відпочинку дітей не тільки за кордоном, а й у рідній країні? Чи треба спрямовувати допомогу на розвиток оздоровчих заходів лиш у власній країні? Що можна було б удосконалити в цій царині?

Тільки 1% опитаних оцінили закордонну подорож як шкідливу. Критиковано те, що закордонна подорож уриває навчальний процес, бо відбувається серед навчального року. Один опитаний указав на те, що закордонна подорож породжує задрість тих однолітків, що зостаються в країні. Натомість 96% опитаних висловили думку, що закордонна подорож становить велику допомогу.

На запитання, чи треба сприяти програмам відпочинку не тільки за кордоном, а й у рідній країні, понад дві третини опитаних відповіли "так" і тільки 2% — "ні", решта утрималась від відповіді на запитання, чи, на їхню думку, треба сприяти таким програмам передусім у рідній країні. На запитання, чи оздоровчі заходи треба провадити лиш у власній країні, більшість опитаних (понад дві третини) одностайно дали заперечну відповідь, і тільки 10% вітали б такі програми лиш у рідній країні.

Хоча проти відпочинку дітей за кордоном висловилося дуже небагато осіб, варто згадати й критичні зауваження, дарма що вони спрямовані не взагалі проти цієї форми відпочинку, а радше проти способу її запровадження:

допомогу розподілено на основі суб'єктивних міркувань;

допомога розтеклася по "темних" каналах.

Тільки 18% опитаних запропонували конкретні вдосконалення, пов'язані з закордонними подорожами:

дітей треба частіше посилати відпочивати за кордон (6%);

діти повинні мати змогу регулярно їздити за кордон (1%);

треба зменшити бюрократичну тяганину, пов'язану з відпочинковими заходами (6%);

перебування за кордоном має бути довшим (2%);

тільки 0,5% бажали кращої організації всього ходу по-дорожі;

2% сподівалися на кращі транспортні засоби — літак або комфортабельні автобуси;

5% опитаних гадали, що доцільніше розподіляти запрошення через школи.

10-й комплекс запитань:

Чи хотілося б Вам запросити до себе додому закордонних названих батьків? Чи треба названим батькам жити у Вашій родині, чи потрібна Вам для цього допомога? Може, краще зустрітись десь-інде?

На комплекс запитань про запрошення німецьких названих батьків до Білорусі ми одержали напрочуд одностайні відповіді:

98% опитаних охоче б запросили німецьких названих батьків до себе додому;

6% охоче б висловили таке запрошення, проте через тісняву у власному помешканні або інші обставини неспроможні цього вчинити;

з-поміж прихильників запрошення 96% сказали, що хочуть запросити німецьких названих батьків безпосередньо в свою родину;

31% з огляду на свою фінансову скруту потребували б у такому разі підтримки;

96% опитаних однодушно висловилися проти спільної зустрічі десь в іншому місці.

11-й комплекс запитань:

Чи у Вашій родині хтось хворіє довго або часто? Який медичний догляд при цьому здійснюють (беручи до уваги власне лікарську допомогу, медикаментозне лікування, інші терапевтичні можливості)? Чи не бракує під час лікування матеріальної, психологічної або духовної підтримки?

Тільки третина опитаних сказали, що нікому з родичів не потрібна медична допомога. 65% повідомили, що в їхніх родинах є один або більше родичів, що хворіють хронічно.

65% опитаних висловили критику з приводу медичного та лікарського догляду.

59% поскаржились на брак потрібних медикаментів.

16% головну проблему медичного догляду вбачали в браковій терапевтичній можливості.

33% опитаних потребували для лікування матеріальної підтримки.

35% висловили бажання мати кращу психологічну опіку.

21% бажали, крім того, опіки з боку релігійних інституцій.

Дехто дуже критично висловлювався про діагностичні можливості в Білорусі і про незадовільність медичних знань у лікарів, які через те неспроможні лікувати хвороби, спричинені радіацією.

12-й комплекс запитань:

Чи має для Вас вагу релігійна віра? В чому це виявляється, чи є інші вартості, що їх Ви цінуєте?

На це запитання — причини тут історичні — відповіла взагалі тільки 31 особа (15%). З них дець половиною сказали, що віра для них важлива, 8 опитаних заперечили, що віра має для них вагу. Чимало опитаних нічого не спромоглися відповісти на це запитання.

6% опитаних регулярно читають Біблію або ходять до церкви.

5% гадали, що віра додає їм сили та надії.

4% опитаних сказали, що вірять у Бога.

1% запевнили, що для них важливо дотримуватись Божих заповідей.

1% сказали, що вони у щось вірять — у силу, яку не можна точно визначити і яка всюди присутня.

На запитання про ідеальні провідні мотиви їхньої поведінки окремі особи називали такі аспекти, як людяність, повага до старості, віра в добро, міцність родинних зв'язків, охорона довкілля, мир на землі.

13-й комплекс запитань:

Чи Ви здатні самі щось зробити для поліпшення становища своєї родини або становища своїх близьких — одинцем або разом з іншими людьми? Що тут Вам спадає на гадку? Чи Ви вже бралися за що-небудь, чого б Вам хотілось у майбутньому?

Тільки 12% опитаних відчували спроможність уже тепер власними силами поліпшити становище — своє і своєї родини. Але аж три чверті опитаних гадали, що цієї мети вони досягнуть, зіпершись тільки на власні сили. 41% вважали, що зможуть поліпшити своє становище у спів-

праці з іншими людьми, що живуть навколо. 39% висловили погляд, що допомога інших людей не поліпшить їхнього становища.

На запитання про конкретні можливості виходу зі скрути отримано такі відповіді:

- допомагати одне одному — 9%;
- зосередженіше і краще працювати — 4%;
- поліпшення фінансового і матеріального становища — 9%;
- поліпшення охорони здоров'я, передусім дітей — 4%;
- активна праця в якійсь громадянській ініціативі — 2%;
- навернення людей до міцної віри — 1%;
- брати активнішу участь у житті, виявляти ініціативу — 1%.

На запитання, чого б Вам хотілось у майбутньому, опитані дали такі відповіді:

- спокійно жити й мати добру роботу — 24%;
- мати досить добре оплачувану роботу, щоб забезпечити себе і свою родину — 7%;
- мати кращі перспективи на майбутнє для своїх дітей — 11%;
- переселитись у не забруднені радіацією зони — 3%;
- й самому брати участь у поліпшенні загальноекономічного становища країни — 3%;
- досягти похилого віку — 1%;
- познайомитись із Німеччиною — 2%;
- поширювати віру і слово Боже серед дітей і дорослих — 1%;
- здійснити загалом багато різних планів — 1%.

14-й комплекс запитань:

Якби була змога висловити три бажання, чого б Ви хотіли?

- Як брати по одному, опитані висловили такі бажання:
- здоров'я дітям і всім людям — 68%;
  - щоб не було війни в країні та в світі, щоб конфлікти в усьому світі розв'язували миром — 42%;
  - стабілізації економічного становища країни — 23%;
  - матеріального добробуту — 18%;
  - пізнати інші країни — 26%;
  - особистого щастя — 21%;
  - поліпшення житлових умов — 8%;
  - ліквідувати наслідки Чорнобильської катастрофи — 5%;
  - щоб не повторилася Чорнобильська катастрофа — 8%;
  - кращого порозуміння між людьми і більшої людяності — 6%;

- зміцнення дружніх взаємин між країнами та їхніми громадянами — 9%;
- більшого спокою та врівноваженості в родині — 4%;
- примирення з Богом і дотримання заповідей Божих — 2%;
- воз'єднатися з Росією — лише 1%;
- поліпшення медичного догляду — хоч як дивно, лише 2%;
- духовно збагатитися — 2%.

Крім того, через співробітника мінського фонду "Дітям Чорнобиля" за схемою попередньої анкети додатково опитано ще 50 білоруських громадян, і результати цього опитування оцінено окремо (проте їх ураховано при визначенні остаточних підсумків).

Відповіді цієї групи великою мірою збігаються з загальним спектром висловлених думок і вражень. Проте серед цієї окремо оцінюваної групи багато білоруських громадян, що беруть участь у роботі чорнобильських ініціатив. Через те окремі результати цього опитування вирізняються з загальної маси отриманих відповідей.

Понад 90% цих респондентів на основі власного досвіду заперечили діяльну допомогу з боку державних організацій. Більшість наголосили, що допомога надходить переважно від громадянських ініціатив — як своїх, так і закордонних, а також від церковних ініціативних груп. Цей результат цілком відповідає — і на цьому слід наголосити — реальності. Навіть за оцінками офіційних компетентних білоруських представників обсяг допомоги, що її надають недержавні організації, незмірно більший за кошти, виділені державними установами, — це твердження надто стосується Німеччини.

Внутрішній стан людей можна пояснити подвійним пригніченням — економічними та екологічними негараздами. Людям властиві підвищена нервозність, нетерпіння, агресивність, страх, почуття, що їх кинуте напризволяще; їхній головний клопіт — боротьба за виживання. Чимало наголошує, що їхню поведінку після Чорнобильської катастрофи визначає зросла відповідальність за власних дітей. Тільки окремі представники цієї групи опитаних сказали, що їм властиві байдужість або прагнення не зважати на наслідки катастрофи.

Чимало респондентів висунули претензії до різних державних органів, які не поінформували вчасно населення про розмір катастрофи. Правду про наслідки, яких можна сподіватися від радіоактивного зараження, довгий час

приховували. Тисячі людей кинуто напризволяще. Держава спробувала відкупитись мізерними "гробовими грішми", щоб удержати населення в радіоактивно забруднених районах.

Гуманітарна допомога Заходу — майже єдине, що бодай трохи полегшує становище людей. Усі опитані покладають великі надії на оздоровлення своїх дітей у чистих зонах за кордоном. Досвід довів, що відпочинок за кордоном дає дітям дуже багато: екологічно чисте харчування, психічний відпочинок, свіже повітря, розширення культурних обріїв та багато іншого.

Емоційний стан дітей покращився. Вони повернулися додому в доброму настрої, і той настрій довгий час не зникав. Чимало батьків стверджували, що добрий настрій передався всій родині.

На прикладі поведінки німецьких дітей у школі та вдома діти побачили, що таке життя за умов демократії.

9. Загальні підсумки й перспективи психосоціального дослідження

*"Коли я виросту, ми вчимо навпаки:
тоді НІМЕЦЬКІ РОДИНИ їздитимуть до нас".*

У цьому розділі я ще раз стисло викладу результати кількісного дослідження. Нема жодної несподіванки в тому, що найголовніші результати часто збігаються з результатами якісного опитування.

Якщо більшість білоруських дітей не може пов'язати зі словом "радіоактивність" жодних конкретних уявлень, то в "Чорнобилі" вони вбачають поважну загрозу власному існуванню. І діти, і батьки асоціюють зі словом "Чорнобиль" щось чорне і грізне, майже апокаліптичне, що почасти потверджує й сама назва містечка. Примітно, що багато білоруських дітей ототожнює Чорнобильську катастрофу з вибухом атомної бомби в Хіросімі. Чимало дітей звинувачує Чорнобиль у більшій кількості хвороб та смертей.

Відпочинок у Німеччині оцінено дуже високо. Найдуже діти цінують сповнене любові та ласки ставлення названих батьків, незвичайні для них щирі, "дискусійні" взаємини в німецьких родинах, коли люди сперечаються, щоб справді уживатись одне з одним, розмаїте і якісне харчування, природні і міські краєвиди, що тішать око, а передусім новоздобуту дружбу й контакт із людьми. Таких проблем, як сварки між дітьми, великі витрати, туга за рідним краєм або труднощі мовного порозуміння, майже не згадувано. Ніде не виявлено ознак, що свідчили б про "культурний шок", якого буцімто можуть зазнати діти, живучи в західних країнах. Теорія про той шок — не що інше, як недоречна, а то й зумисна вигадка. Попри всю пишноту західного світу, що постає перед дитячими очима, тільки поодинокі діти мріяли про життя за кордоном. Навпаки, діти виразно висловлювали бажання спільно з друзями і батьками створювати в рідній країні, хоч і в скромнішому масштабі, найнеобхідніші умови гідного людського життя. На першому місці майже в усіх дітей стоїть бажання підтримувати зв'язок із німецькими названими родинами і бодай коли-небудь запросити їх до своїх домівок у Білорусі.

Більшість німецьких названих родин загалом задоволені своїм спілкуванням з чорнобильськими дітьми. Участь у програмі відпочинку цих дітей вони взяли внаслідок особистих звертань своїх друзів та знайомих. Го-

ловний мотив такої участі — самому здійснювати активну, а не просто анонімну гуманітарну допомогу. Тільки троє з понад двохсот опитаних названих батьків критикували критерії, за якими добирали дітей. Більшість, спираючись на вже наявний позитивний досвід, висловлювали готовність знову приймати чорнобильських дітей у майбутньому. Названі діти пробудили в них цікавість до культури і людей Білорусі та України — розкрили їм серця. Багатьом захотілося провідати ті країни, побачити тамтешніх людей. Дехто навіть намірявся як слід підготуватися — вивчити російську мову. Ще дехто — і таких чимало — вже вчив її.

На загальному характері відповідей, що їх дали батьки чорнобильських дітей, вочевидь позначилось розпачливе становище потерпілих у Білорусі: катастрофічна економічна ситуація, дедалі більша захворюваність серед родичів і знайомих, загроза здоров'ю внаслідок споживання радіоактивно забруднених харчів. Головну проблему для білорусів здебільшого становив брак харчових продуктів. "Чорнобиль", наголошував майже кожен, — це темний дух, що сіє жахіття і страх. "Чорнобиль" асоціювали з війною або новою атомною МПА.

Чимало опитаних скаржились на незадовільну інформаційну політику. Прикметно, що лише 15% респондентів звинувачували в цьому тільки державні органи. Висловлювання про економічні перспективи сповнені глибокого розчарування — надто з огляду на високий рівень безробіття. Причому дуже мало опитаних покладались на власну силу. Наголошувано на потребі мати міцну родину і щирих друзів. Переважна частина вбачала в державних органах головну інституцію, спроможну поліпшити економічне становище. За теперішньої доби лише невеликий гурт — унаслідок понад сімдесятирічних невинних утисків церкви — мав утіху й розраду в твердих релігійних переконаннях. Попри всі матеріальні й фінансові негаразди, всіх опитаних найдужче непокоїло здоров'я дітей.

Для 96% опитаних білоруських батьків оздоровча подорож їхніх дітей за кордон становила велику допомогу. Тільки 1% оцінили акцію радше негативно, причому головний аргумент такий: відпочинок порушив навчальний процес. Тільки одна мати з близько 500 опитаних сказала, що її дитина, приїхавши з Німеччини, відчувала велику тугу за німецькою названою родиною. Ніде не спостережено психічних розладів у дітей, що їх можна було б тлумачити як наслідки пережитого "культурного шоку".

Однозначно позитивна оцінка відпочинкової подорожі до Німеччини, що її дали білоруські та українські батьки, спиралася на такі підстави:

стан здоров'я дітей після закордонної подорожі значно поліпшився. Крім того, в них зміцніла психіка;

у багатьох дітей зросла сила волі. Вони прагнули вчитися, щоб колись і собі заходитись поліпшувати становище;

під час перебування за кордоном майже всіх дітей добре доглядали і забезпечили їх оптимальним медичним наглядом;

виникли неоціненні людські зв'язки. На опорах людських взаємних постав міст дружби.

Бажання розвивати ці взаємні людські контакти безперечно переважало у відповідях білоруських батьків. Воно стоїть попереду інших запропонованих потреб, як-от мати підтримку, що полегшить матеріальну скруту, або отримати гуманітарну чи медичну допомогу. Отож батьки чорнобильських дітей майже без винятку бажали тісних зв'язків із німецькими названими батьками й хотіли запросити їх до себе в Білорусь — ні в якому разі та зустріч не мала відбуватися десь-інде. Дехто потребував для цього певної матеріальної підтримки. Для декого це бажання нереальне з огляду на тісняву, в якій змушена жити родина. Як я сама пересвідчилась, вихід тут полягав у дружній підтримці сусідів. Безмір гостинності, який ми відчули на собі, не відображений у результатах кількісного дослідження.

Прикметно, що чимало білорусів — за винятком батьків, об'єднаних у громадянські ініціативи, — не знають точно, від кого їм надходить допомога з-за кордону. Допомогу церковних та добродійних організацій сплутують — унаслідок підпорядкування в своїй країні цих інституцій державі — із допомогою державних організацій закордонних країн. Як брати до уваги всі акції допомоги чорнобильським дітям, треба високо оцінити білоруські ініціативи. Тільки мінська громадянська ініціатива "Дітям Чорнобиля" за п'ять років відправила на відпочинок до Німеччини 70 000 чорнобильських дітей. І в Німеччині допомога, яку надавали тим дітям окремі громадяни та низові ініціативи, набагато перевершувала державні заходи. На розміщення, відпочинок і лікування 70 000 чорнобильських дітей причетні до цих заходів громадяни старих і нових федеральних земель витратили в приватному порядку неймовірну суму — 70 мільйонів німецьких марок. Цю цифру я називаю білоруським партнерам не на те, щоб колоти їм очі справжньою вартістю оздоровчих захо-

дів, а щоб показати, якої сили набув рух допомоги і на яку широку основу він спирається, — основу з німецьких громадян, що відчували свою відповідальність і — почасти навіть коштом самообмежень — перетворили поодинокі зусилля на могутню ініціативу.

Понад дві третини опитаних білоруських родин уважали, що відпочинок дітей треба організовувати як у власній країні, так і за кордоном. Тільки 10% убачали перевагу в тому, щоб усі пожертвовані кошти йшли на програми відпочинку в самій Білорусі. Тут я мушу додати, що чорнобильським дітям як посланцям своїх країн ми в Німеччині розкрили не тільки свої серця, а й — унаслідок пробудженого бажання допомагати ближнім — свої гаманці. А без цієї матеріальної підтримки в Білорусі не пощастить спорудити ефективної і безперечно потрібної мережі оздоровчих установ, — тож нехай німці, використовуючи допомогові кошти державних інституцій та головних управ добродійних товариств, беруться до цього найпотрібнішого завдання з іще більшим завзяттям. Оздоровлення своїх дітей та "будування мостів" між народами обох країн білоруські громадяни однодушно вважають за найголовніші заходи.

У певних аспектах німецькі ініціативні групи мають іще діяльніше підтримувати своїх білоруських партнерів. Опитування показало, в яких саме царинах передусім потрібна допомога:

у білоруських батьків часто так сутожно з грошима, що вони насилу спроможні фінансувати пересування дітей у межах власної країни;

бюрократична, а в недавній минувшині просто знущальна тяганина, пов'язана з оформленням потрібних для поїздки документів та візи, не під силу багатьом білоруським партнерам.

Треба, щоб німецькі ініціативні групи інтенсивно обмінювались досвідом, взаємоузгоджували свої акції й надавали своїм білоруським партнерам енергійну підтримку, зокрема й фінансову. Сварки та "прагнення випнутись" тут недоречні. Слід зауважити, що для боротьби з такими проблемами наша ініціатива заходила на засновувати федеральну спілку "Дітям Чорнобиля".

Результати нашого психосоціального дослідження незаперечно доводять, що чорнобильські діти як посланці своїх країн і в нас, і в рідному краї зрушили не один лежачий камінь: *тиху революцію чорнобильських дітей годі зупинити.*

10. Рекомендації щодо подолання кризових станів, породжених Чорнобильською катастрофою

"...Ще й сьогодні садитиму яблуни!"

Коли нині громадяни західних країн відвідують постраждалі від катастрофи райони Білорусі та України, то чимало їх пригадує, напевне, слова Мартіна Лютера: *"...Якщо я навіть знатиму, що завтра загине світ, то ще й сьогодні садитиму яблуни!"*

Хто попри безнадію наважується протистати вочевидь безвихідним кризовим ситуаціям, той теж повинен перейняти отаким західнохристиянським відповідальним мисленням. Тільки діяльна допомога спроможна вивести потерпілих людей з ізоляції, в яку вони дедалі глибше занурюються. Співчуття й допомога, що розпачливій невтішності протиставлять ясне "а все ж", потерпілим, а то й невиліковно хворим можуть додати нових сил.

До цієї позиції близька думка, що до подолання *"психосоціальних криз"** треба братися не тоді, як будуть задоволені розміщені на першому і другому щаблях Маслоуської піраміди потреб такі головні потреби, як мати безпеку, захищеність, харч і житло. Адже люди живуть сьогодні, а не завтра чи післязавтра. Вони не можуть чекати, поки минеться нужда, щоб аж потім помислити про саморозкриття та самовиявлення, розміщені на п'ятому і на шостому щаблях піраміди Маслоу.

Через те вже й сьогодні треба приступати до подолання психосоціальних криз — до відвертання небезпеки духовної, психічної та фізичної руїни — за умов теперішнього злиденного матеріального становища. З огляду на те, що фізичне та психічне ество потерпілих становлять нерозривну цілість, треба якомога раніше мало-помалу долучати психосоціальний аспект додання криз до процесу ліквідації наслідків катастрофи. Іншими словами, подолання психосоціальних криз — доконечна передумова психічного здоров'я. Потрібність цієї роботи стане набагато відчутніша, коли переглянути банк даних бібліотеки ООН у Відні: вся записана в пам'яті німецько-, англо- та російськомовна література, присвячена чорнобильській темі, незаперечно свідчить про дефіцит у царині психосоціальних досліджень, бо за період 1986—1995 рр. вони становлять лише 2% всіх публікацій.

* Див.: SCHUCHARDT, ERIKA: Warum gerade ich?.. Leben lernen in Krisen (Чому саме я?.. Учімося жити серед кризи). Göttingen, 1996. Твір перекладено багатьма мовами, відзначено літературною премією.

Нові рухи, що почалися у колишньому Радянському Союзі з 1989 р., призвели — вже за нових можновладців — до перших глибоких реформ: і в Білорусі, і в Україні виборено закони про відшкодування потерпілим від Чорнобиля, проте фактично, беручи до уваги фінансове банкрутство обох країн, ці закони, хоч як далеко зазираєш у майбутнє, не будуть виконані. Державні органи, не криючись, признаються в цьому. Через те треба дедалі наполегливіше звертатися до світової громадськості, закликати до її сумління, робити все можливе, щоб дати народові — потерпілим, ураженим людям — необхідну допомогу, піднести його дух, аби він, попри нібито повну безнадію, вистояв серед кризи, взявся до нових політичних, економічних та психологічних завдань.

У цьому перехідному періоді гуманітарна допомога безперечно потрібна, проте вона має спиратися на такий доконечний принцип: "Дайте людям не тільки рибу, а й вудку".

Нині гуманітарна допомога потрібна просто на те, щоб люди вижили, а згодом їй треба перерости в "допомогу задля самопомочі".

Рекомендації, що мають сприяти "допомозі задля самопомочі", обіймають такі форми діяльності:

організація зустрічей;

просвіта;

піклування про хворих,

і головна мета цих заходів — навчити потерпілих жити з чорнобильською кризою.

Далі я опишу як уже наявні, так і ще не реалізовані, але вкрай потрібні програми організації зустрічей, просвіти та піклування, сподіваючись, що кожен читач — чи то як приватна особа, чи то як представник якоїсь інституції чи організації — сам побачить, як і де він може використати свої спроможності, допомагаючи потерпілим.

Зустрічі — міст між народами Сходу й Заходу

Діти як посланці Чорнобиля

На основі вивчення поїздок дітей у західноєвропейські країни, куди їх через громадянські ініціативи запрошували названі батьки, можна дійти незаперечного висновку: уражені діти спроможні стати посланцями Чорнобиля. Їхнє перебування в родині названих батьків за межами колишнього східного блоку дає змогу названим батькам, їхнім колегам та друзям безпосередньо познайомитись із післячорнобильською кризою. Запрошені мимоволі обертаються на посланців своїх братів і сестер, батьків-матерів

і родичів, що, змушені й далі жити в згубному, радіоактивно забрудненому середовищі, залишилися на батьківщині, не маючи жодних надій, зокрема й надії коли-небудь вибратись за кордон. Названі чорнобильські діти полишають на чужині враження, які не дають забути про те, що сталося. Присутність тих дітей у Німеччині — то жива засторога, щоразу оновлювана пам'ять.

Названі батьки як оборонці іноземців зі Сходу

Дослідження, проведені серед названих родин, збагатили нас висновком, що не тільки шкільні й вуличні друзі потерпілих дітей, а й названі батько-мати та їхні приятелі — на роботі, в політичних організаціях, у громадських товариствах, — поживши з чорнобильською дитиною, непомітно перетворюються на оборонців іноземців зі Сходу. Політика раптом стає їм ближчою і хапає за серце. Боротьба за поліпшення становища потерпілих перетворюється на мету власної діяльності, і то не тільки у рідній країні, а й за її кордонами. Цю думку дуже добре потверджують слова тих німецьких названих батьків, що їздили до Білорусі та України:

* "Перед поїздкою до Мінська я намагавсь уявити собі життя тамтешнього люду. Проте дійсність перевершила всі мої сподівання. Люди живуть у жахливих умовах. Тепер я хочу ще більше і ще ефективніше допомагати їм. Я хочу дати їм бодай часточку нашого щастя".

* "Тільки під час поїздки я довідався, який високий ступінь радіоактивного забруднення навколо Білинців: адже над Могильовом, не попередивши населення, викликали штучний дощ з радіоактивних хмар, і тепер радіація розподілена окремими смугами з різним — подеколи дуже високим, згубним для життя — ступенем забруднення. Я ще дізнався, що через різні ініціативи світова громадськість багато допомагає потерпілим, а інфляція карбованця страхіливо впливає на якість медичного піклування. Я переконався, що місячне перебування за кордоном, наприклад у Німеччині, дуже великою мірою допомагає поправити дитяче здоров'я".

* "Тільки подорож переконала мене, щоб без громадських зусиль, які мають сприяти поїздкам чорнобильських дітей за кордон, та інших помічних заходів виникла б небезпека, що всі забудуть аварію реактора та потерпілих, перестануть на них зважати. Цьому слід запобігти. Там усе набагато гірше, ніж можна уявити. Я думаю про ще не народжених дітей, які вже тепер уражені. Хіба зможуть там жити люди, не маючи жодної надії?"

Взаємопізнання та співжиття в Білорусі, Україні та Західній Росії

Щоб уникнути небезпеки односторонньої допомоги й уможливити не раз згадуване взаємопізнання та співжиття, треба сприяти й запрошенням на батьківщину чорнобильських дітей — у Білорусь та Україну. З огляду на вкрай погані житлові умови і велику тісняву, характерні для тих країн, важке економічне становище обох держав і надміру високі ціни в готелях "Інтурист" бажано сприяти відвідинам безпосередньо на місці. У Білорусі та Україні треба створити центри зустрічей, куди могли б приїздити спрагли чогось навчитися названі батьки з країн Західної Європи, щоб зрозуміти життя й страждання місцевого люду. Крім того, це був би стимул до вивчення культури, історії та сучасності відвідуваної країни. Всі опитані висловили бажання — потверджуючи традиційну східнослов'янську гостинність — запросити названих батьків своїх дітей до себе додому, тож вони, хай там що, будуть ладні й самі взяти участь у створенні центрів зустрічей.

Слід також нагадати, що кинутий Чорнобилем виклик аж ніяк не створив якихось незвичайних проблем у потерпілому регіоні, — це ті самі проблеми, що виникали й на інших теренах колишнього СРСР — у багатьох регіонах Сибіру, Казахстану, навколо Томська, Челябінська, Арзамаса тощо.

Просвіта задля мовного порозуміння й культурного зближення — як у країні, де гостюють чорнобильські діти, так і на їхній батьківщині

Підготовка в освітньо-оздоровчих центрах на батьківщині як допоміжний захід при організації поїздок за кордон

Бажано, щоб зустрічам родин як на Заході, так і на батьківщині чорнобильських дітей передувала певна підготовка. З одного боку, пацієнта після перебування в лікарні треба зміцнити й оздоровити, з другого — його (а по змозі ще й якогось члена родини) треба підготувати до поїздки за кордон, бодай трохи навчивши іноземної мови і найголовніших правил повсякденного спілкування: ці заходи сприятимуть і зустрічам, і взаємопізнанню, і співжиттю. Щоб у чужій країні, отже в іншому культурному середовищі, пощастило оздоровити дитину й зародити в її серці надію, доконечно створити основу для мовного порозуміння (пор. окремі висловлювання в розділах 2 і 3).

ЮНЕСКО і Федеративна Республіка Німеччина вже віддавна планують спорудити в Білорусі будинки відпочинку і, можливо, кілька освітніх центрів. Для нас це

найголовніше завдання. Воно, щоправда, потребує значної фінансової підтримки з боку державних та добродійних організацій. Щоб якомога швидше створити можливість оздоровлення, доконечні партнерство й співпраця у досягненні:

найближчої мети — організації активного медичного піклування;

трохи дальшої мети — побудови центрів, де б зустрічалася молодь;

далекої мети — побудови центрів взаємодії культур.

Сьогодні й у близькому майбутньому до такого, правда, ще далеко, є змога тільки передавати обладнання й поширювати освітні матеріали. В Західній Європі треба поліпшити умови для людських зустрічей, бо спілкування з громадянами інших країн можуть відкрити очі жителям Білорусі та України на ті зміни або навіть можливі альтернативи звичному устроєві життя, що їх можна запровадити на батьківщині. Передання необхідного обладнання, наприклад медичного устаткування, мають супроводити побудова мережі людських зв'язків із Заходу на Схід і навпаки, а також розвиток певних освітніх програм.

Піклування: пропозиції, що допоможуть подолати кризу

Допомога хворим і приреченим та їхнім родичам

Оскільки чорнобильська криза аж ніяк не скінчилась, а триває, і окремі уражені, їхні родини та їхні сфери спілкування в найближчі роки й далі зазнаватимуть згубного впливу радіації, слід виробити пропозиції з організації піклування про тяжкохворих. Для співпраці з тамтешніми лікарями, медсестрами та вчителями слід виробити й запровадити такі форми піклування:

провідування з метою допомогти батькам тяжкохворих людей;

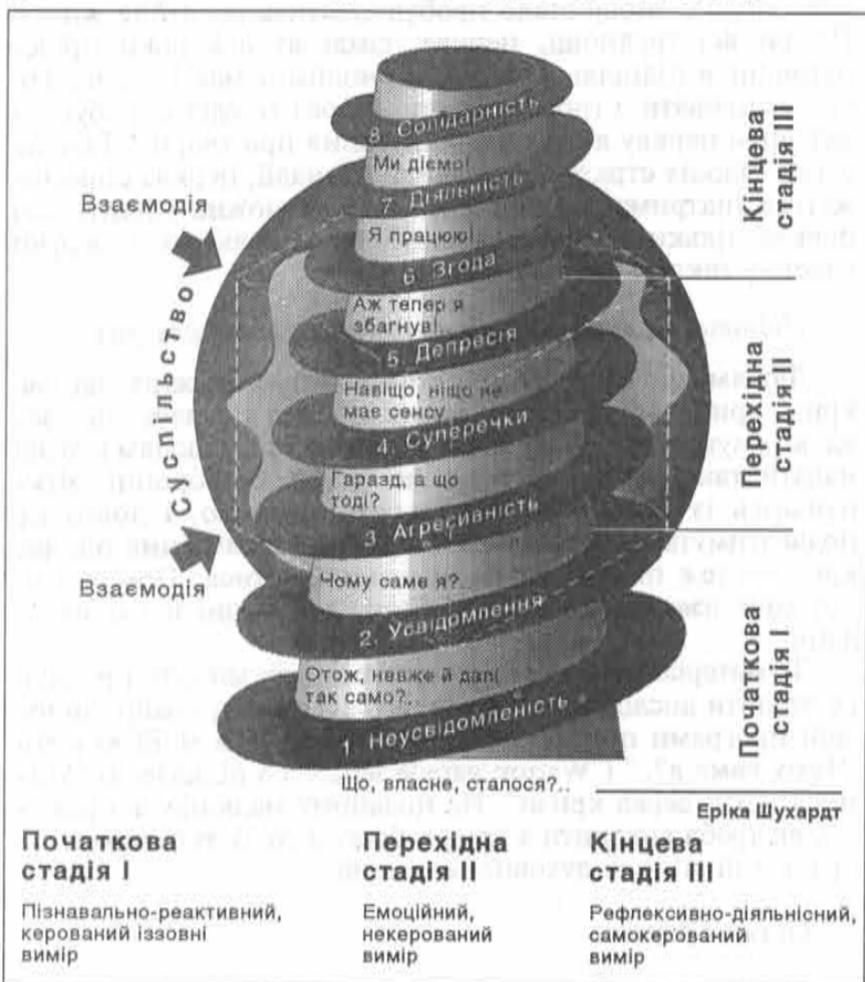
створення можливостей для обміну досвідом між батьками (організація груп, подібних до численних груп самопомочі, в які на Заході об'єднуються пацієнти);

організація нескладних соціально-педагогічних курсів, щоб навчити родичів гратися зі своїми недужими або тяжкохворими дітьми й примовляти, наприклад, таке: "*Коли граєшся, то не грайся сам...*", "*Я розповім тобі про себе!*";

підготовка осіб, що піклуються про хворих, наприклад: "*Щоб ти не піддався властивому нам страху смерті. Взаємне піклування задля життя*".

З огляду на часто невиліковні захворювання і самотність уражених слід випробувати й можливості піклування про приречених, яке дозволить запобігти гнітючій ізоляції,

Навчальний процес долаття криз за 8 спіральних фаз — долаття криз як наслідок взаємодії з суспільством

Див.: SCHUCHARDT, ERIKA: *Warum gerade ich?.. Leben lernen in Krisen (Чому саме я?.. Учимся жити серед кризи)*. 9. erw. und durchgesehene Auflage Göttingen Vandenhoeck & Ruprecht 1996; твір перекладений багатьма мовами, відзначений літературною премією.

SCHUCHARDT, ERIKA / KOPELEW, LEW: *Die Stimmen der Kinder von Tschernobyl — Geschichte einer stillen Revolution (Голоси дітей Чорнобиля — історія тихої революції)*. Freiburg Herder Spektrum 1996.

що — я в цьому навч переконалась — дедалі більше виснажує родичів.

Тут постає питання про участь священників та парафіян. Після десятиліть утисків та переслідувань православної церкви тепер дуже важко підступитись із пропозиціями помочі до потерпілих. Як засвідчило наше опитування, всі релігійні інтереси задовольняла бабуся. В багатьох місцях дуже поволі знову стало пробуджуватись релігійне життя. Попри всі труднощі, церква, сімдесят два роки проіснувавши в підпіллі, сьогодні принаймні має нові шанси співпрацювати з громадськістю. Через те слід спробувати залучити церкву до такого піклування про хворих. Там, де серед тяжких страждань зрадили всі надії, церква спроможеться підтримати і втішити. Цілком можна уявити, що церква тільки виграє, провідуючи вмираючих і беручи участь у піклуванні про них.

Підготовка тих, хто піклується про тяжкохворих

Людам, що прагнуть піклуватися про ближніх під час криз, припадає тяжке завдання. Досвід показує, що завдяки науково обгрунтованій підготовці цим людам можна надати такої міцї, що вони не будуть безборонні, зіткнувшись із будь-якою крайньою ситуацією, і довго не подаватимуться. Виявилось, що й саме піклування під час криз — теж певний шлях чогось навчитися. Проте тим, хто хоче взятися до такої роботи, доконечні й рекомендації.

За матеріал для підготовчих семінарів можуть правити результати досліджень, зібрані з усього світу, і запропоновані програми подолання криз, викладені в моїй книжці "Чому саме я?.." ("Warum gerade ich...?") з підназвою "Учимося жити серед кризи". На поданому малюнку зображено, як треба виходити з кризи; шлях виходу тут спіраль — прадавній символ духовної еволюції.

Останні зауваги

Три форми вияву уваги до тяжкохворих людей у регіонах, де є кризовий стан: зустрічі в рамках оздоровчих подорожей, просвіта задля мовного і культурного порозуміння, піклування задля долання повсякденних криз — довели свою ефективність в усьому світі. Така діяльність потрібна і в Білорусі та Україні, де вона теж буде плідною, коли її пристосувати до місцевих обставин. Сформульовані рекомендації, а також матеріали, анкети,

пропоновані теми розмов, дослідження — все, на що спираються ті рекомендації, — можна, трохи змінивши, використовувати і в інших кризових ситуаціях, що трапляються в світі. Міжнародні організації, наприклад ООН, можуть і в інших країнах, в інших скрутних ситуаціях провадити таку саму діяльність. Основа даних рекомендацій — живе почуття відповідальності за все, що діється в світі. Воно вимагає від нас упевнено і завзято ступити на тяжкий, довгий шлях тихої революції дітей Чорнобиля.

11. Міжнародні ініціативи, спрямовані на подолання катастрофи

"Що може дати індивідуальна допомога потерпілим дітям на територіях, на десятки років заражених радіацією?" — скептично запитає не один читач цієї книжки. Тож такі справді доконечно мати уявлення про діяльність міжнародних ініціатив і знати справжній обсяг таких потрібних зусиль, спрямованих на допомогу дітям та їхнє оздоровлення.

Різноманітна конструктивна допомога поділяється на:

- 1) проекти організацій ООН;
- 2) проекти європейських інституцій;
- 3) двосторонні проекти окремих держав та земель і України та Білорусі;
- 4) проекти багатьох приватних ініціатив.

На щастя, в березні 1994 р. Федеративна Республіка Німеччина та Білорусь уклали та ухвалили меморандум, що створив сприятливу політичну основу для діяльності організацій, згаданих у пункті 4. Крім того, цей меморандум — ще й міст для зв'язку з іншими міжнародними інституціями. Його укладено задля взаєморозуміння, і в цій своїй функції він пробиває шлях дальшим двостороннім угодам.

1. Проекти організацій ООН

Як приклад ефективної міжнародної співпраці можна назвати спостережну комісію ВООЗ, що почала працювати в радіоактивно заражених районах, коли стало відомо про зростання кількості захворювань щитовидної залози. Була доставлена діагностична апаратура, щоб одразу з'ясувати потребу в медичних апаратах та медикаментах. Наприкінці 1992 р. у Мінську відбулась міжнародна конференція, присвячена проблемам профілактики хвороб щитовидної залози; вона мала сприяти наданню спеціалізованої медичної допомоги безпосередньо на місці. Проте доставка медичної апаратури та медикаментів аж ніяк не може надолужити брак фахівців та експертів, брак матеріальних та організаційних передумов ефективної терапії.

У квітні 1992 р. між ВООЗ та міністерствами охорони здоров'я України, Білорусі та Росії укладено угоди про міжнародну програму боротьби з медичними наслідками катастрофи. Слід узагальнити досвід лікування жертв радіації, здобути нові наукові дані в царині радіобіології

людини і зробити їх доступними всім зацікавленим сторонам, обмінятися досвідом. До цієї програми ВООЗ, фінансованої урядами Японії та Фінляндії, згодом приєдналися інші країни.

У рамках проекту "ЮНЕСКО — Чорнобиль" безпосередньо на місці будуть споруджені три реабілітаційних центри, фінансовані громадськими організаціями Федеративної Республіки Німеччина та урядом Канади.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) співпрацює — разом з інтегрованим до ООН Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ) — з міністерством сільського господарства Білорусі в проекті використання речовин, здатних зменшувати радіоактивне забруднення харчових продуктів.

2. Проекти європейських інституцій

У цій групі я назву такий приклад: для держав СНД Європейський Союз розробив програму технічної допомоги, спрямовану на створення системи раннього попередження про нові атомні аварії. Її фінансує комісія Європейського Союзу в Брюсселі. Комісія Європейського Союзу уклала угоди про співпрацю з 11 білоруськими науково-дослідними інститутами, здійснюючи чимало різних проектів у царинах радіаційної медицини та радіоекології, розробляючи термінові заходи, спрямовані на ліквідацію наслідків ядерних аварій.

3. Проекти двосторонньої співпраці

Ілюструючи цей тип конструктивної допомоги, я назву кілька німецьких інституцій:

земля Північний Райн—Вестфалія взяла шефство над центром педіатричної хірургії в Мінську і постійно підтримує його медичною апаратурою та медикаментами;

земля Нижня Саксонія під покровительством пані прем'єр-міністрової дружини заснувала власний фонд для медичної допомоги районам, потерпілим від катастрофи;

земля Гессен разом з організацією "Життя після Чорнобиля" дала гроші на будівництво дитячого реабілітаційного центру;

центр трансплантації кісткового мозку Ганноверського медичного інституту разом із Німецьким Червоним Хрестом спорудив філію в Мінську. Навчання персоналу відбувається безпосередньо на місці коштом Німецького Червоного Хреста, що, крім того, постачає апаратуру й забезпечує медикаментами.

4. Проекти приватних ініціатив

Федеральна спілка "Дітям Чорнобиля", заснована 1992 р., — результат об'єднання майже двохсот ініціативних груп; у межах федерації вона забезпечує співпрацю та координацію всіх чорнобильських ініціатив. Особливість цієї організації в тому, що до її зародження спричинилась однойменна потужна ініціатива в Мінську — перша громадянська ініціатива на тих теренах. Вона залучила до роботи широкі верстви громадськості. Мінський фонд підготував спільний міжнародний конгрес; надалі він щороку відбуватиметься в Мінську, а 1996 р. має таке гасло: "Десять років по тому — голоси з Чорнобиля". А втім, 1996 р. заплановано й міжнародну конференцію МАГАТЕ у Відні. Ці всі зусилля підуть на користь і потерпілим дітям. Про це виразно свідчить і список гідних підтримки проектів, згаданих у німецько-білоруському меморандумі:

- спорудження дитячих оздоровчих центрів у рідній країні;

- створення системи радіаційного моніторингу для районів, що прилягають до Ігналінської АЕС;

- допомога в розробці правових документів, пов'язаних із ядерною безпекою;

- освіта лікарів-фахівців;

- створення і запровадження програм із вимірів радіоактивного забруднення;

- допомога в спорудженні Міжнародного дослідного центру в Білорусі.

Отже, ми маємо надію, бо є чимало різновидів конструктивної допомоги, спроб обмежити згубний вплив радіоактивного середовища. Проте хворі діти разом із своїми родинами потребують ще й людської уваги, що їм не спроможні пропонувати величні проекти. Хто ж піклуватиметься про чорнобильських дітей? Це запитання разом з політиками, журналістами, економістами та науковцями має ставити перед собою кожен громадянин. Бо Чорнобильська ядерна катастрофа — це катастрофа, до якої має бути не байдуже всьому світовому суспільству.

Діти Чорнобиля — це ще й наші діти.

12. А проте сподіваймося! Єдність науки, політики й моралі

Неосвічені, аморальні уряди траплялись в усі часи і в усіх країнах, і чимало державців були навіть переконані, що знання тільки шкодить державній владі. Імператор Цінь Шіхуанді, що збудував Великий китайський мур, наказав убити або вигнати вчених та філософів і спалити їхні книжки. Переможний султан Сулейман звелів спалити доценту Александрійську бібліотеку, бо людству потрібна лиш одна книжка: Коран. В історії людства не бракує таких владолобних мракобісів, вони тягнуться довгою низкою аж до Гітлера й Сталіна. Міняються зброя, прапори, назви та ідеології, але принципи аморальної влади завжди однакові: добрі всі засоби, що ведуть до успіху; що таке право, визначає найдужчий.

Є, правда, й винятки, наприклад, імператор-філософ Марк Аврелій, імператор Фрідріх II Гогенштауфен та інші королі, папи й князі, що кохались у літературі, музиці та образотворчому мистецтві. Проте добра освіта й витончений смак тільки небагатьох володарів схиляли до справедливості та людяності.

Неосвічені, аморальні уряди попередніх часів — від Трої до Хіросіми, від Чингісханових виправ до Освенціма й Коліми — винищували сотні, тисячі, а в нашому столітті навіть мільйони людей, руйнували храми та міста, обертали на пустелю квітучі землі, стирали з лиця землі племена і народи. А сьогодні володар-невіглас, що відчувався моралі, спроможний знищити мільярди людей, ба навіть усе людство і взагалі все живе на Землі.

Через те ще й сьогодні неважко переконатися, що державна політика і наука — це два абсолютно різні світи, між якими навряд чи й можна досягти порозуміння. І тоді може видатись, що людяність, справедливість, сумління та жалісливість не пов'язані з жодним із цих світів, що вони можуть бути властиві радше окремим людям або невеликим спільнотам, натомість у царинах політики й науки про них згадують або задля пропаганди, або суто риторично.

У вересні 1945 р. Альберт Ейнштейн і Томас Манн разом з кількома американськими публіцистами та вченими заявили: *"Перша атомна бомба зруйнувала не тільки місто Хіросіму, — вона остаточно знищила ще й наші традиційні, давно застарілі політичні ідеї (...). Стабільність на-*

шої цивілізації залежить від нашої здатності плекати науку людських взаємин, спроможності найрізноманітніших людей спільно жити і працювати в мирі на спільній для всіх землі".

Відтоді написано тисячі й десятки тисяч духовно багатих, гуманних творів. А водночас вироблено сотні й тисячі дедалі новіших та ефективніших атомних бомб та інших засобів масового знищення.

З 1958 по 1963 р. Андрій Сахаров марно намагався пояснити урядові Хрущова, що даліші випробування атомних бомб надзвичайно небезпечні для людини і для природи. Хрущов на те заперечив: *"Сахаров не може вчити нас політики. Вчений має робити свою справу, питання озброєнь — то справа державно-політична"*.

У липні 1968 р. Сахаров обгрунтував доконечність поєднати державну політику з наукою та мораллю, докладно написавши про це в своєму меморандумі *"Міркування про поступ, мирне співіснування та інтелектуальну свободу"*.

А невдовзі радянські танки роздушили чехословацький "соціалізм з людським обличчям", а в подальші роки лютували криваві битви в Афганістані та Нікарагуа, в Південно-Східній Азії та Перській затоці, у Південній Африці, Лівані та інших регіонах; раз у раз лунали вибухи бомб, що їх кидали терористи; в генеральних штабах учені генерали розробляли докладні плани нових великих воєн на землі й у космосі, а вчені всього світу, зберігши вірність професійним традиціям і покору своїм урядам, розробляли й винаходили дедалі досконаліші засоби нищення людей і руйнування довкілля.

Дмитро Лихачов, російський історик та філолог, сказав у вересні 1985 р. по Московському телебаченню: *"Наука дедалі активніше втручається в наше життя, і її бурхливий розвиток забезпечує наш добробут і водночас доводить до лиха. Через те етика вченого стає одним з найважливіших критеріїв"*.

Сьогодні, після Хіросіми і Чорнобиля, люди живуть у надзвичайно загроженому світі, на берегах отруєних річок та морів, у містах, що душаться від смогу й гарячкової діяльності, у країнах, яким загрожує катастрофічне перенаселення й масова голодна смерть. Уряди часом дослухаються до порад учених, але цього замало: за основу державної політики має правити не тільки природознавство, а й гуманітарні науки — якомога позбавлені ідеології.

Що спонукало Михайла Горбачова урвати заслання лауреата Нобелівської премії миру Андрія Сахарова? Може, він дбав про міжнародний престиж держави? А може, зрозумів, що для успішного економічного та соціального

оздоровлення країни доконечні принципові зміни суспільного життя? А може, він мав інші мотиви?

Перебудовні реформи зіткнулися з тривалим, упертим опором не тільки привілейованої номенклатури. Досвід останніх десятиліть прищепив багатьом радянським громадянам недовіру до пишних урядових обіцянок; вони не вірять, що можуть впливати на політику, стали байдужі, душевно втомлені, часом навіть цинічні.

Тож реформатор, який справді прагне виконувати власні обіцянки, мусить здобувати щоразу більше прихильників, що завзято візьмуться за велику перебудову.

"*Перша ластівка не звістує весни*", — стверджує російське прислів'я. А проте хочеться сподіватися, що телефонна розмова 1986 р., коли генсек Горбачов подзвонив засланому вченому Сахарову, — то символічне знамення.

Можливо, на основі всього трагічного досвіду російської історії, досвіду розбитих надій та ілюзій і незнищених мрій нарешті постане єдність науки, політики й моралі. Політика має стати науковою і моральною, наука — моральною і політичною, і то не тільки в колишньому Радянському Союзі, а в усіх країнах. Тільки ця єдність збереже життя на Землі.

ЛЕВ КОПЕЛЄВ

13. Спільна післямова послів Білорусі, України та Німеччини

26 квітня 1986 р. — це страхітлива дата: день початку Чорнобильської катастрофи. Проте цей день означає ще й інше — велике, незмірне добро: відтоді зародився незвичайно активний рух солідарності з жертвами катастрофи. Відтоді незліченні німецькі громадяни, групи громадян, громади, ба навіть федеральні землі довели своєю діяльною підтримкою, що вони разом з жертвами борються з наслідками катастрофи.

Зрозуміло, що виявляють співчуття й дають допомогу передусім тим жертвам, які найменш спроможні самі собі зарадити: дітям. Отож тисячі чорнобильських дітей були запрошені до Німеччини, де вони жили в німецьких родинах, гралися зі своїми однолітками, пустували на зелених моріжках і бодай кілька тижнів спочивали від психічного тягара життя на радіоактивно забрудненій батьківщині.

Просто безглуздя, що певні кола намагаються заборонити запрошувати дітей за кордон, аргументуючи це тим, нібито діти, повернувшись додому, зазнають "культурного шоку", який травмує їм душу. Певне, комусь не до вподоби, коли діти повертаються з іншими, позитивними картинками життя в Німеччині та іншим образом німців, ніж ті, що їх довгі роки насаджувала політична пропаганда. Проте вгадувати, які саме мотиви противників, — пуста, марна робота; тих мотивів, либонь, чимало.

У нас, послів, аж ніяк не склалося враження, ніби діти, повернувшись на батьківщину, страждають від "культурного шоку", який вони не годні подолати. Але то було тільки враження дипломатів, яке, власне, нічого не доводило. Через те розвідка доктора Еріки Шухардт має велику вагу й дасть неабияку користь, бо на підставі сотень прикладів дослідниця переконливо спростувала тезу про "культурний шок". Ми вже давно чекали на таку документальну реєстрацію голосів із Чорнобиля, вона стане нам у пригоді, і ми поширимо її всюди.

Уже сам термін "культурний шок" украй невдалий і показує, як недбало працюють опоненти. Бо ж годилося б радше говорити про "цивілізаційний шок", дарма що й це визначення не відповідає дійсності.

Слід нагадати, що ми аж ніяк не стверджуємо, ніби дітям треба оздоровлюватись лише за кордоном, така ви-

мога була б нерозумна. Не меншу вагу має й спорудження в Білорусі та Україні центрів, де б могли оздоровлюватись діти, установ на кшталт центру "Надія" поблизу Мінська, та розвиток інших ініціатив, спрямованих на допомогу дітям. Наслідки Чорнобильської катастрофи надто страшні, щоб, беручись до спільної праці з ліквідації її наслідків, покладатись лише на один якийсь захід.

Чорнобиль породив у Німеччині широкий рух солідарності, допомоги й співпраці, сприяв міжлюдським контактам, порозумінню, ба навіть дружбі представників різних народів. І цей рух не вщухає, навпаки, йому немов додається сили. Тому такі доречні та слушні слова Еріки Шухардт: *"тиха революція чорнобильських дітей"*. У сердовищі народних мас сформувався могутній рух за мир. Народні маси вже досягли того, що уряди ставили собі за далеку мету: живуть в атмосфері добросусідства, співпраці, порозуміння, примирення та дружби.

ОЛЕКСАНДР РУХЛЯ,
посол Республіки
Білорусь у Федеративній
Республіці Німеччина

ЮРІЙ КОСТЕНКО,
посол України у Федеративній
Республіці Німеччина

ГОТФРІД АЛЬБРЕХТ,
посол Федеративної
Республіки Німеччина
в Республіці Білорусь

доктор АЛЕКСАНДР АРНОТ,
посол Федеративної
Республіки Німеччина
в Україні (до березня 1996 р.)

14. Література, що докладніше висвітлює порушені теми

Спеціальна та фахова література

Beck, Ulrich: Der anthropologische Schock. Tschernobyl und die Konturen der Risikogesellschaft (Der schwarze Kahn 1). Bern 1988.

Beck, Ulrich: Risikogesellschaft — Die organisierte Unverantwortlichkeit (Anlavorträge — Hochschule St. Gallen für Wirtschafts-, Rechts- und Sozialwissenschaften). St. Gallen 1989.

Beck, Ulrich: Von der Industriegesellschaft zur Risikogesellschaft. In: Umbrüche in der Industrie-gesellschaft — Studien zur Geschichte und Politik, Bd. 284. Bonn 1990.

Biermann, Gerd/Biermann, Renate: Die Kinder von Tschernobyl. Hoffnung durch Hilfe. Geleitwort v. Jungk, Robert. München 1993.

Boehnke, Klaus (Hrsg.): Leben unter atomarer Bedrohung: Ergebnisse internationaler psychologischer Forschung. Heidelberg 1989.

Bulgakow, A. A./Lengfelder, E.: Aspekte der medizinischen und sozialen Folgen der Tschernobyl-Katastrophe in der Ukraine. In: Lengfelder, E./Wendhausen, H. (Hrsg.), Neue Bewertung des Strahlenrisikos, S. 231-236. München 1993.

Chu, Viktor: Krisenzeit. Nach Tschernobyl: Meditationen eines Psychotherapeuten. Köln 1991.

Gubarew, Wladimir: Arsamas-16. Wissenschaftler der geheimen russischen Atomstadt brechen das Schweigen. Berlin 1992.

Hesse-Honegger, Cornelia: Nach Tschernobyl. Katalog zur Triennale Mailand 92 (Dt., Ital., Franz., Engl.). Vorwort v. Thompson, William I. Mit Beiträgen v. Davis, Joan S./Hesse-Honegger, Cornelia. Bundesamt für Kultur, Bern (Hrsg.). Ennetbaden (CH) 1992.

International Atomic Energy Agency: IAEA Bulletin. Quarterly Journal of the IAEA. Vienna, Austria.

International Commission on Radiological Protection: Empfehlungen der internationalen Strahlenschutzkommission 1990/ dt. Ausg. hrsg. vom Bundesamt für Strahlenschutz der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart, Jena, New York 1993.

Jaroshinskaja, Alla: Verschlusssache Tschernobyl. Die geheimen Dokumente aus dem Kreml. Berlin 1994.

Jemeljanenkov, Alexander/Popow, Wladimir: Atom ohne Geheimnis. Eine Dokumentation zum Nuklearkomplex der GUS und Rußlands. Moskau, Berlin 1992.

Kafka, Peter/König, Jürgen/Limmer, Wolfgang: Tschernobyl — Die Informationslüge. Anleitung zum Volkszorn. München 1986.

Köster, Barbara/Rendtorff, Barbara/Steinhilber-Schwab, Barbara: Frauen — Ein Jahr nach Tschernobyl. Eine kritische Dokumentation der Diskussionen und Aktionen von Frauen nach Tschernobyl. (Sozialwiss. Forschung u. Bildung für Frauen). Frankfurt a. M. 1987.

Krause, Peter: Feuer in Tschernobyl. Die Ukraine nach dem Super-GAU. Flensburg 1994.

Maiер-Leibnitz, Heinz: Lernschock Tschernobyl. (Texte und Thesen 191). Zürich 1986.

Maslow, Abraham Harold: Psychologie des Seins. Ein Entwurf. München 1978.

Medwedew, Grigori: Verbrannte Seelen. Die nukleare Katastrophe von Tschernobyl. Mit Beiträgen v. Ruge, Gerd/Sacharow, Andrej D. Aus d. Russ. v. Bendzko, Ralf. München 1991.

- Medwedjew, Zhores: Das Vermächtnis von Tschernobyl. Münster 1991.
- Moltmann, Bernhard/Sahm, Astrid/Sapper, Manfred: Herausforderungen und Auswege. Die Folgen von Tschernobyl. (Arnoldstainer Texte 83). Frankfurt/M. 1994.
- Müller, Friedemann (Hrsg.): Rußlands Energiepolitik — Herausforderung für Europa. Baden-Baden 1992.
- Peterson, D. J.: Troubled Lands. The Legacy of Soviet Environmental Destruction. Boulder etc. (Westview Press) 1993.
- Petri, Horst: Umweltzerstörung und die seelische Entwicklung unserer Kinder. Zürich 1992.
- Rosenkranz, G./Meichsner, I./Kriener, M.: Die neue Offensive der Atomwirtschaft — Treibhauseffekt, Sicherheitsdiskussion, Markt im Osten. München 1992.
- Sahm, Astrid: Die Auswirkungen der Reaktorkatastrophe von Tschernobyl in der Republik Belarus, der Russischen Föderation und der Ukraine (Untersuchungen aus der FKKS, Nr. 5). Frankfurt/M. 1993.
- Schlootz, Johannes von (Hrsg.): Wir sind noch einmal davongekommen? Tschernobyl — 4 Jahre danach. Berichte aus Medizin, Chemie, Physik, Geologie, Meteorologie, Psychologie und Politikwissenschaft. Berlin 1991.
- Stewart, J. Massey (Hrsg.): The Soviet environment: problems, policies and politics. Cambridge (Cambridge University Press) 1992.
- Tscherbak, Jurij: Tschernobyl. Dokumentarische Erzählung. Aus dem Russ. v. Köppe, Wolfgang/Plackmeyer, Wilhelm. Berlin 1991.
- Thimm, Klaus: Tendenzwende!? Kernenergie-debatte und Kernenergieakzeptanz in Schweden und Deutschland nach Tschernobyl. Bearb. v. Führmann, Gudrun. Erlangen 1992.
- Thurn, Valentin/Clasen, Bernhard (Hrsg.): Klassenfeind Natur. Die Umweltkatastrophe in Ost-europa. Gießen 1992.
- Traube, Klaus et al.: Nach dem Super-GAU. Tschernobyl und die Konsequenzen. (rororo — aktuell 5291). Reinbek bei Hamburg 1986.
- Tschernousenko, Wladimir M.: Tschernobyl — Die Wahrheit. Reinbek b. Hamburg 1992.
- Wirth, Hans J. (Hrsg.): Nach Tschernobyl. Regiert wieder das Vergessen? Mit Beiträgen v. Richter, Horst/Anders, Günter. (Fischer TB 4293). Frankfurt/M. 1994.
- Worobjow, A. I./Gogin, J. J.: Tschernobyl. Die Folgen eines Supergaus. Aus dem Russ. v. Bohlen, Irene. München 1993.
- Wosnessenskaja, Julia: Der Stern von Tschernobyl. Schicksal einer Familie. Illustriert v. Mühlbauer, Rita. Aus dem Russ. v. Pross-Weerth, Heddy. München 1986.
- Zischka, Anton: Tschernobyl kein Zufall. Sowjetwirtschaft und die Fehler des Westens. München 1987.
- Zydek, Franziska/Crivelli, Giosanna: Menschen in Tschernobyl. Gümlingen (CH) 1990.

Праці Еріку Шухардт

Schuchardt, Erika: Biographische Erfahrung und wissenschaftliche Theorie. Studien zur Integrations-Pädagogik (Soziale Integration Band 1). Mit Bibliographie seit 1900 der Biographien von Menschen in Krisen wie Krankheit, Behinderung, Sterben und Tod, Partnerverlust; alphabetisch-gegliedert-annotiert, 52 S. Reihe: Theorie und Praxis der Erwachsenenbildung. Klinkhardt Verlag, Bad Heilbrunn 1980, 5. durchges. u. maßgeblich erweiterte Auflage 1993, 225 S.

Schuchardt, Erika: Weiterbildung als Krisenverarbeitung. Beiträge zur integrations-Andragogik (Soziale Integration Band 2). Mit Bibliographie seit 1900

zur Verarbeitung von Krisen wie Krankheit, Behinderung, Sucht, Sterben, Tod; gegliedert-annotiert, 35 S. Reihe: Theorie und Praxis der Erwachsenenbildung. Klinkhardt Verlag, Bad Heilbrunn 1980, 5. durchges. u. maßgeb. erw. Auflage 1993, 231 S.

Schuchardt, Erika: Warum gerade ich...? Leben lernen in Krisen. Mit Biographie der über 1000 Lebensgeschichten seit 1900 bis zur Gegenwart, alphabetisch, gegliedert und annotiert. Gemeinsames Geleitwort der Generalsekretäre K. Raiser, Weltkirchenrat, und G. Staalsett, Luth. Weltbund. (1.-6. Aufl.: Burckhardthaus-Laetare Vlg. Offenbach 1981 ff.; 7. Aufl.: Vandenhoeck & Ruprecht Verlag Göttingen 1993); 9. erweiterte u. durchgesehene Auflage Vandenhoeck & Ruprecht Verlag Göttingen 1996, 336 S. mit 12 Abb. Відтворено шрифтом Брайля й записано на аудіокасети. Перекладено багатьма мовами, відзначено літературною премією.

Amerikanський переклад: Schuchardt, Erika: Why Is This Happening to Me? Guidance and Hope for Those Who Suffer. (Translated by Karen Leube). Augsburg, Minneapolis 1989, 208 pp.

Schuchardt, Erika: Jede Krise ist ein neuer Anfang. Aus Lebensgeschichten lernen. Betroffene unserer Zeit berichten im Rahmen des Biographien-Aufrufs "Wir über uns". Mit Beiträgen von Hans-Bernhard Kaufmann, Marlies Winkelheide u. a. Veröffentlichung des Comenius-Instituts. Patmos Verlag, Düsseldorf 1984, 1993, 204 S. Відтворено шрифтом Брайля. Перекладено багатьма мовами. Відзначено книжковою премією АWMМ.

Schuchardt, Erika: Krise als Lernchance. Analyse von Lebensgeschichten unserer Zeit. Wissenschaftliche Begleitforschung zum Biographien-Aufruf. Mit einer Einführung von Horst Siebert. Veröffentlichung des Comenius-Instituts. Patmos Verlag, Düsseldorf 1985, 202 S.

Schuchardt, Erika: Internationale Dekade der Behinderten 1982-1993. In: Internationales Jahrbuch der Erwachsenenbildung. International Year-Book of Adult Education. L'anné internationale d'éducation des adults. Hans Joachim Knoll (Hrsg.). Köln 1984, S. 100-132.

Schuchardt, Erika: Equality — Women and Disability. Junic/NGO Series on Women and Development. Genf 1984. Перекладено французькою та іспанською мовами. Нове вид.: Zed Books Ltd. London/New Jersey 1991.

Schuchardt, Erika: Erwachsenenbildung/Weiterbildung mit behinderten und nichtbehinderten Menschen. In: Handbuch der Erwachsenenbildung, Bd. 7: Didaktik der Erwachsenenbildung. Franz Pöggeler; Hans Raapke; Wolfgang Schulenberg (Hrsg.), Stuttgart 1985, S. 298-317.

Schuchardt, Erika: Schritte aufeinander zur Soziale Integration durch Weiterbildung. Zur Situation in der Bundesrepublik Deutschland. Forschungsauftrag des Bundesministeriums für Bildung und Wissenschaft. Bad Heilbrunn 1987, 380 S.

Schuchardt, Erika: Wechselseitiges Lernen — Wissenschaftliches Kolloquium Weiterbildung. Dokumentation des BMBW-Kolloquiums und der Ausstellung. Schriftenreihe des Bundesministeriums für Bildung und Wissenschaft: Studien Band 58. Bonn 1988, 136 S.

Schuchardt, Erika: Halbzeit der UNO-Dekade — Wende zu einer integrativen Erwachsenenbildung bzw. Weiterbildung. In: Handbuch der Integrationspädagogik. Behinderte und Nichtbehinderte lernen gemeinsam. Hans Eberwein (Hrsg.), Beltz Verlag, Weinheim und Basel 1988, 2. erw. Aufl. 1993, S. 160-170.

Schuchardt, Erika: Unterrichtswerk: Menschen mit Behinderungen — Menschen wie jeder andere auch. In: Jeder ist ein Teil des Ganzen. Der alte, der behinderte, der kranke Mensch. Unterrichtseinheiten der Bundeszentrale für Gesundheitliche Aufklärung im Auftrage des Bundesministers für Familie, Frauen, Jugend und Gesundheit. Horst Ruprecht; Erika Schuchardt; Wolfgang Schütte (Hrsg.), Klett-Verlag, Stuttgart 1988.

Schuchardt, Erika: Approaching Each Other — Social Integration Through Further Education. In: Education. Edited by the Institute for Scientific Co-Operation. Vol. 38, pp. 29-50. Tübingen 1988.

Schuchardt, Erika: Coping with Failure, "Why me...?". Opportunities for Learning to Live. In: Concilium. Revue Internationale de Theologie. 26. Jg., H. 5, S. 81-104. 1990.

Schuchardt, Erika: Vom Gesundsein der Kranken. In: Was macht den Menschen krank? 18 kritische Analysen. Internationales Kongreß "Gesundsein in eigener Verantwortung". Ivan Illich, Klaus York, Bernhard Kaufmann, Rocque Lobo, Erika Schuchardt (Hrsg.), Birkhäuser Verlag, Basel, Boston, Berlin 1991, 247 S.

Schuchardt, Erika: Anfragen der Erziehungswissenschaft an die Hospizbewegung. In: Dokumentation der Tagung "Hospiz". Diakonisches Werk der EKD (Hrsg.), Stuttgart 1992.

Schuchardt, Erika: Erwachsenenbildung und Theologie in Lebenslauf- und Lebensbruchkrisen. In: Theologische Quartalsschrift 174. Jg., H. 2. Tübingen 1994.

Schuchardt, Erika: Von Krisen Betroffene — Auf dem Weg zur Integrations-Pädagogik/Andragogik. In: Handbuch der Erwachsenenbildung. Rudolf Tippelt (Hrsg.), Leske+Verlag, Leverkusen 1994.

Schuchardt, Erika: Vom Modellversuch zum Bundesgesetz "Freiwilliges ökologisches Jahr". Forschungsdokumentation der bundesweiten Modellentwicklung. Forschungsauftrag des Bundesministeriums für Frauen und Jugend. Hannover 1994.

Schuchardt, Erika: Leben und sterben lernen im Spiegel von über 1000 Lebensgeschichten der Weltliteratur. In: Quartalsschrift für Erwachsenenbildung, 40. Jg., H. 3, 1994.

Schuchardt, Erika: Integration: Zauberformel oder Theorie eines pädagogischen Weges. In: Handbuch der Integration und Ausgrenzung. Eduard Zwielerlein (Hrsg.), Luchterhand Verlag, Neuwied 1995.

Schuchardt, Erika: Eine Idee lebt weiter: Hannoversche-Messe-Aktionen als Brücke. In: Festschrift-Chronik zum 150jährigen Jubiläums des Landesbildungszentrums für Blinde. Hannover 1995.

Schuchardt, Erika: Du wirst damit leben lernen — Gespräche über kritische Lebensereignisse. In Zusammenarbeit mit Irena Prekop. Quell-Verlag, Stuttgart 1996. i. V.

Schuchardt, Erika: Darüber habe ich eigentlich noch nie nachgedacht...! Kritische Lebensereignisse im Kinder- und Jugendbuch. Göttingen 1996. i. V.

Schuchardt, Erika: Weil Du nicht geflohen bist vor unserer Todes-Angst. Tagebuch einer wechselseitigen Begleitung zum "Leben". Göttingen 1996. i. V.

15. Дослідницький інструментарій. Меморандум — стимул до дальшої праці

Дослідницький інструментарій

Зразки анкет для чорнобильських досліджень ООН:
анкети для дітей;
анкети для названих родин;
анкети для названих родин, що провідують чорно-
бильських дітей на їхній батьківщині;
анкети для рідних батьків чорнобильських дітей.

Меморандум взаєморозуміння між урядом Федеративної Республіки Німеччина і урядом Республіки Білорусь про сприяння співпраці в ліквідації наслідків аварії ядерного реактора в Чорнобилі (допомога Чорнобилю) від 3 березня 1994 р.

Повідомлення засобів масової інформації, пов'язані з дослідженням.

Список засобів масової інформації для роботи з громадськістю.

Повідомлення, списки та російськомовні анкети можна дістати в укладачки:

Prof. Dr. Erika Schuchardt

D-30173 Hannover

Universität Hannover

Bismarckstr. 2

Tel. +49 (0511) 762-8512

Tel. +49 (0511) 762-8565

Fax +49 (0511) 762-8555

Опитування дітей

"Я розповім тобі про себе!.." Що ти відповіси своєму німецькому другові, коли він запитає:

1. Чи ти знаєш, чому німецька родина організувала для тебе відпочинок? _____
_____

2. Про що ти думаєш, почувши слово "Чорнобиль"? Ти пригадуєш?..
_____
_____

3. Чи змінилося щось для тебе після катастрофи?
наприклад, у твоєму особистому житті: _____
_____
_____

у житті твоєї родини: _____
_____
_____

у товаристві твоїх друзів: _____
_____
_____

4. Як тобі жилося у німецькій родині?
мені дуже сподобалось, що саме: _____
_____
_____

мені не сподобалось, що саме: _____
_____
_____

оце я хотів би перейняти, наприклад: _____
_____
_____

5. Якби була змога загадати три бажання, чого б ти хотів?

1) _____
_____
_____

2) _____
_____
_____

3) _____
_____
_____

6. Що ти хочеш іще розповісти?

---

7. Твоє ім'я та прізвище _____
Дата народження _____ Вік _____ Стать _____
Кількість братів і сестер _____ Професія батька _____
_____ матері _____ В якому класі
навчаєшся _____ Місце проживання/
країна _____ Переселений(а) _____

У разі, коли забракне місця, пишеш, будь ласка, на зворотному боці, поставивши номер запитання.

Опитування названих родин

Люба родино! Ви, напевне, чули опубліковане в пресі твердження білоруських політиків: "Відпочинок дітей у Німеччині здебільшого тільки шкодить їм", і тому ми просимо Вас розповісти про свій досвід.

1. Ви стали названими батьками (братом, сестрою) чорнобильської дитини. Чи змінилося щось для Вас після того?

так _____ /ні _____, якщо так, то що саме:

---

2. Чому Ви взяли чорнобильську дитину?

---

3. Ви чогось сподівалися від того?

так _____ /ні _____, якщо так, чого саме:

---

4. Чи виникли у Вас якісь проблеми?

так _____ /ні _____, якщо так, які саме:

---

5. Чи дало це Вам якусь користь?

так _____ /ні _____, якщо так, яку саме:

---

6. Чи, на Вашу думку, можна щось удосконалити?

так _____ /ні _____, якщо так, то що саме:

---

7. Чи Ви братимете дитину знову?

так _____ /ні _____

8. Чи пощастило Вам заохотити своїх друзів теж узяти дитину? так

_____ /ні _____

9. Чи хотіли б Ви провідати сім'ю дитини на її батьківщині? так

_____ /ні _____; якщо так, що Вам знадобилося б для цього:

---

10. Сьогодні чимало людей говорить про "до" і "після" Чорнобиля. Чи змінилося щось для Вас після життя з чорнобильськими дітьми? так /ні _____; якщо так, то що саме:

у Вашому особистому житті:

у Вашій родині:

у школі /на роботі:

у товаристві друзів:

---

11. Ім'я та прізвище: _____

Кількість дітей _____ Професія і рік народження
батька _____ матері _____

Місце проживання/країна: _____
Беру активну участь у: _____

У разі, коли забракне місця, пишiть, будь ласка, на зворотному боці, поставивши номер запитання.

Опитування німецьких родин, що провідують своїх названих дітей на їхній батьківщині

Дорогий споборнику нашого чорнобильського мосту! Будь ласка, поділіться з нами своїм досвідом, розкажіть про свої почуття, щоб у майбутньому ми спільно могли будувати й зміцнювати міст.

1. Попервах я дізнався(лася) про все з преси:

---

2. У цьому я й сам переконався:

---

3. Це було для мене несподіваним:

У разі, коли забракне місця, будь ласка, пишіть на зворотному боці, поставивши номер запитання.

Пам'ятка тим, хто бере інтерв'ю в родин чорнобильських дітей

Будь ласка, розкажіть батькам про мету опитування, як-от:

Останнім часом у німецькій пресі опубліковано немало тверджень білоруських політиків, які запевняють, буцімто закордонні поїздки радше шкодять дітям, ніж сприяють їхньому оздоровленню.

Нас цікавить Ваша думка і Ваш власний досвід, через те ми й просимо Вас заповнити анкету.

Опитування рідних батьків чорнобильських дітей

1. Сьогодні чимало людей говорить про "до" і "після" Чорнобиля. Чи змінилося щось для Вас?

так _____ /ні _____, коли так, то що саме:

у Вашому особистому житті:

у Вашій родині:

у школі /на роботі:

у товаристві друзів:

у планах на майбутнє:

в іншому:

---

2. Чи зважаєте Ви на свої теперішні, породжені Чорнобилем проблеми? _____

3. Кожна людина переживає таку ситуацію по-своєму, як реагуєте Ви?

я зостався(лась) такий(а), як був(ла):

я став(ла) нетерплячий(а) і агресивний(а):

я став(ла) урівноважений(а), відчув(ла) більшу відповідальність:

я втратив(ла) сміливість і надії:

ці всі проблеми мене не обтяжують:

4а. Що Вас тепер пригнічує найдужче і чи пригнічує взагалі, чого Ви боїтеся?

так _____ /ні _____; якщо так, то чого: _____

4б. Чи є ще у Вас надії, що може Вас утішити?

так _____ /ні _____; якщо так, то які, що: _____

5. Чи достатньо Ви поінформовані про наслідки МПА? так _____ /ні _____; якщо ні, то чому:

держава не хотіла інформувати

вчені самі не мають достатньої інформації

нема специфічних інформаційних структур

6. Чи отримували Ви якусь допомогу? так _____ /ні _____; якщо так, що вам найбільше допомогло?

міцність родинних зв'язків _____

підтримка колег та друзів _____

допомога зі своєї країни:

від держави: так _____ /ні _____

від церкви: так _____ /ні _____

від громадянських ініціатив: так _____ /ні _____

допомога з закордону:

від держави: так _____ /ні _____

від церкви: так _____ /ні _____

від громадянських ініціатив: так _____ /ні _____

7а. Чи актуальне для Вас питання переселення? так _____ /ні _____;
коли так, то чи воно для Вас найголовніше? так _____ /ні _____

7б. Задля чого Ви згодні на переселення?
кращого медичного піклування

_____

поліпшення житлових умов

_____

можливості мати роботу

_____

поліпшення освітніх можливостей

_____

збереження зв'язків із друзями та сусідами

_____

чогось іншого

7в. Чи Ви вірите у власну спроможність полегшити процес переселення?

так _____ /ні _____; коли так, то як саме

7г. Чи Ви сподіваєтесь допомоги від сусідів та друзів?

так _____ /ні _____; коли так, то якої

_____

зі своєї країни:

від держави: так _____ /ні _____; якої саме:

_____

від церкви: так _____ /ні _____; якої саме

_____

від громадянських ініціатив: так _____ /ні _____; якої саме

_____

з закордону:

від держави: так _____ /ні _____; якої саме

_____

від церкви: так _____ /ні _____; якої саме

_____

від громадянських ініціатив: так _____ /ні _____; якої саме

7а. Чи хтось із Вашої родини вже відпочивав за кордоном? так _____

/ні _____

Де _____ Чому: _____

86. Чи породила закордонна подорож якісь проблеми?

так _____ /ні _____; якщо так, які саме
до подорожі

_____

під час подорожі

_____

після подорожі

8в. Чи дала закордонна подорож якусь користь?

так _____ /ні _____; якщо так, яку саме
Вам

_____

Вашій родині

_____

Вашим друзям/знайомим

9а. Як ви оцінюєте закордонні подорожі?

вони радше шкідливі _____

_____

вони становлять велику допомогу _____

_____

чи треба сприяти програмам відпочинку дітей не тільки за кордоном, а й у рідній країні?

так _____ /ні _____

чи краще, щоб гуманітарна допомога йшла не на закордонні подорожі, а на розвиток оздоровчих програм лиш у власній країні: так _____ /ні _____

9б. Що можна було б удосконалити в організації закордонних подорожей?

_____

10а. Чи хотілося б Вам запросити до себе додому закордонних на-
званих батьків? так _____ /ні _____

10б. Якщо так, то чи треба їм жити у Вашій родині? так _____ /ні _____; якщо так, то чи потрібна Вам для цього підтримка?

_____

10в. Чи, може, Вам краще зустрітися десь-інде, наприклад, у клубі?
так _____ /ні _____;

11а. Чи у Вашій родині хтось хворіє довго або часто? так _____ /ні _____

11б. Якщо так, то чи задовільний медичний догляд хворого? так _____ /ні _____; якщо ні, то з якої причини:

незадовільне лікарське піклування? так _____ ні _____

мало медикаментів? так _____ ні _____

брак терапевтичних можливостей? так _____ ні _____

11в. Чи не бракує Вам інших різновидів підтримки? Наприклад, матеріальної допомоги _____

психологічної опіки _____

духовного піклування _____

12. Чи має для Вас вагу релігійна віра? так _____ /ні _____; якщо так, у чому це виявляється?

якщо ні, чи є інші вартості, що їх Ви цінуєте? так _____ /ні _____; якщо так, які саме: _____

13а. Чи можете Ви самі щось зробити для поліпшення становища своєї родини або становища своїх ближніх?

одинцем? так _____ /ні _____

разом з іншими людьми? так _____ /ні _____

13б. Якщо так, що Вам тут спадає на гадку?

Ви вже бралися за що-небудь? так _____ /ні _____; за що саме: _____

13в. Чого б Вам хотілось у майбутньому?

14. Якби була змога загадати три бажання, чого б Ви хотіли?

1) _____

2) _____

3) _____

15. Ім'я та прізвище _____

Дата народження _____

Вік _____ Стать _____

Кількість братів і сестер (кількість дітей) _____

Професія батька _____

Професія матері _____

Місце проживання/країна _____

Шкільна освіта батька _____

Професійна освіта батька _____

Шкільна освіта матері _____

Професійна освіта матері _____

У разі, коли забракне місця, пишть, будь ласка, на зворотному боці, поставивши номер запитання.

Дякую за співпрацю!
Еріка Шухардт

Меморандум взаєморозуміння

між Урядом Федеративної Республіки Німеччина та Урядом Республіки Білорусь про сприяння співпраці в ліквідації наслідків аварії ядерного реактора в Чорнобилі (допомога Чорнобиллю)

Уряд Федеративної Республіки Німеччина

і

Уряд Республіки Білорусь,

усвідомлюючи необхідність дальшої швидкої та ефективної допомоги населенню, що постраждало внаслідок аварії ядерного реактора в Чорнобилі,

беручи до уваги велику допомогу, що їй досі надавали й надають німецькі приватні ініціативи та громадські установи, аби пом'якшити наслідки Чорнобильської ядерної аварії,

визнаючи необхідність взаємної підтримки при реалізації допомогових ініціатив, що їх здійснюють приватні та державні агенти,

заявляють про свою зацікавленість і готовність до дальшої співпраці у ліквідації наслідків Чорнобильської ядерної аварії. Уряди обох держав усвідомлюють особливо велику роль приватних ініціатив у ліквідації наслідків Чорнобильської ядерної аварії і заявляють про своє прагнення мірою власних спроможностей сприяти ефективності та успіху цих ініціатив, зокрема завдяки таким заходам:

1. а) постійній актуалізації та уточненню потреб і пріоритетів допомоги при доставі медикаментів та медичного устаткування;

б) допомозі в заснуванні медичних центрів для діагностики й лікування раку щитовидної залози та інших хвороб, спричинених радіоактивним опроміненням;

в) допомозі в освіті та підвищенні кваліфікації медичного персоналу;

г) підтримці ініціатив, спрямованих на оздоровлення дітей, потерпілих від Чорнобильської ядерної аварії, зокрема сприянню відпочинку дітей у Німеччині та підтримці оздоровчих центрів у Республіці Білорусь;

д) обміну інформацією про наявні й нові ініціативи в Німеччині та Білорусі, спрямовані на ліквідацію наслідків Чорнобильської ядерної аварії, задля сприяння співпраці між різними ініціативами, надто в гуманітарній та медичній царинах. Це стосується обміну адресами та даними про:

групи Червоного Хреста, церковні або інші добродієнні організації та фонди;

дитячі будинки, школи-інтернати, лікувальні та оздоровчі центри, інші медичні установи, в яких лікуються або дістають освіту особи, потерпілі внаслідок Чорнобильської ядерної аварії;

контактні адреси задля установлення партнерських взаємин між окремими громадами, школами та лікарнями Німеччини і містами, районами та відповідними установами в Білорусі.

2. Обидві сторони в межах своїх можливостей надаватимуть допомогу програмам та ініціативам, присвяченим розв'язанню проблем захисту від радіації. Зокрема сприятимуть обміну досвідом про способи захисту від радіації, методи дослідження та механізми дії радіації.

3. Обидві сторони досягли згоди щодо підтримки заходів, які сприяють ініціативам, спрямованим на пом'якшення наслідків Чорнобильської ядерної аварії, а саме:

а) безперешкодного і швидкого оформлення віз;

б) позначення отримуваних як допомога товарів та супровідних документів як гуманітарної допомоги;

в) у разі використання німецьких транспортних засобів — визнання німецьких прав водія та німецького страхування;

г) дозволу німецьким супровідним особам, що доставляють допомогу в певний пункт, брати участь у розподілі привезених товарів і наглядати, щоб вони потрапляли в потрібні руки;

д) безперешкодного оформлення без великих формальностей (за винятком звичайного в міжнародних перевезеннях страхування) дозволів, потрібних для завезення й транспортування допомоги.

4. Обидві сторони однодушні в тому, що швидке й просте оформлення прикордонних та митних документів забезпечить ефективно й безперешкодне здійснення акцій допомоги. Задля цього прикордонні та митні служби Республіки Білорусь повинні вдатись до заходів, які забезпечуватимуть:

а) першочерговий прикордонний та митний контроль машин та товарів гуманітарної допомоги;

б) спрощену процедуру заповнення митної декларації про завезені товари;

в) звільнення від уплати мита;

г) безперешкодний переїзд транспортних засобів із гуманітарною допомогою через кордон і безперешкодний митний нагляд у визначених пунктах;

д) надання права складати поштові митні декларації німецькою мовою;

е) у разі виникнення проблем, пов'язаних із транзитом, — негайне взаємне інформування та узгодження з метою розв'язати ту чи іншу проблему.

5. Обидві сторони інформуватимуть одна одну в разі виникнення підозри про перешкоди допомогивим ініціативам і перевірятимуть фактичний стан за участю того чи того партнера та відповідних служб.

6. Обидві сторони погодилися, що для розв'язання проблем, пов'язаних з реалізацією цього меморандуму, мають відбуватися регулярні зустрічі їхніх представників.

7. Обидві сторони призначають по одному представнику, які зобов'язані координувати співпрацю в пом'якшенні наслідків Чорнобильської ядерної аварії, причому з боку Республіки Білорусь це буде один із співробітників міністерства закордонних справ, а з боку Федеративної Республіки Німеччина — один з дипломатичних співробітників посольства Німеччини в Білорусі.

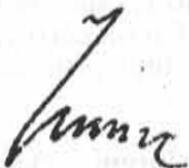
Крім того, будуть визначені ті представники білоруських прикордонних та митних служб, що в разі конфліктних ситуацій надаватимуть негайну допомогу.

Меморандум взаєморозуміння складено в двох оригіналах, кожен із них німецькою і білоруською мовами, причому обидва тексти мають однакову силу.

Бонн, 3 березня 1994 р.

За Уряд Федеративної
Республіки Німеччина

За Уряд Республіки
Білорусь

16. Біографічні дані авторів та співробітників

Анатолій Істомйонюк, нар. 1958 р. у Мінській області, Борисівському районі, вивчав німецьку та англійську мови в Мінському інституті іноземних мов та Йенському університеті. З 1986 по 1993 р. учитель німецької та англійської мов, згодом перекладач однієї торговельної фірми.

Михайло Касловський, нар. 1962 р. у Великих Укроповичах Мінської області. Скінчивши ПТУ, працював монтером, потім вивчав німецьку та французьку мови в Мінському інституті іноземних мов. Із 1986 по 1989 р. учитель німецької та французької мов, з 1989 р. асистент кафедри психології Мінського інституту іноземних мов. Із 1993 р. член правління мінського фонду "Дітям Чорнобиля".

Лев Копелєв, нар. 1912 р. у Києві, вивчав філософію та германістику в Харкові та Москві, 1941 р. захистив докторську дисертацію. З 1941 по 1945 р. — на фронті як офіцер відділу пропаганди для німецьких солдатів. Останнього місяця війни заарештований із звинуваченням: співчуття ворогам. Майже десять років ув'язнення, концтабір. Після реабілітації 1956 р. — викладач вищої школи, співробітник Інституту історії мистецтв. Із 1980 р. живе в Німеччині. 1981 р. його позбавлено громадянства Радянського Союзу. Професор-дослідник Бергського університету у Вупперталі. 1981 р. — премія миру німецької книготоргівлі.

Франк Негеле, нар. 1940 р. у Золінгені. Освіта працівника оптової торгівлі. Разом із своєю дружиною пані Малгожатою Колтун-Негеле бере активну участь у роботі "Золінгенської допомоги Мінську — дітям Чорнобиля". З 1994 р. член правління федеральної спілки німецьких чорнобильських ініціатив.

Доктор філології **Петро Садуський**, нар. 1941 р. у Вітебську, Білорусь, з 1953 по 1959 р. навчався в суворовському училищі в Мінську, з 1959 по 1964 р. вивчав

германістику та іспаністику в Мінському лінгвістичному університеті. З 1964 по 1990 р. — науково-дослідна та викладацька діяльність у лінгвістичному університеті, Академії наук, Білоруському державному університеті та педагогічному інституті. З 1990 по 1992 р. депутат (фракція Народного фронту) білоруського парламенту і голова комісії з закордонних справ, з 1992 по 1994 р. посол Республіки Білорусь у Німеччині. Нині депутат білоруського парламенту і позаштатний викладач Мінського лінгвістичного університету.

Ірина Усова, нар. 1966 р. в Осиповичах Могильовської області. Після роботи на підприємстві електротранспорту з 1985 по 1990 р. вивчала німецьку та англійську мови в Мінському інституті іноземних мов. Відтоді працювала як перекладач у Торговельній палаті, в часописі з питань міжнародної співпраці "DEMOS", в газеті "Racing for Belarus" та інших виданнях.

Доктор медицини **Маріо Файгель**, нар. 1940 р., медичний фах — анестезіолог. До 1988 р. головний лікар відділу анестезіології Кільського університету. З 1988 р. студював глибинну психологію в Інституті К. Г. Юнга в Цюріху, 1994 р. одержав диплом. Працює як психотерапевт і головний анестезіолог у морському шпиталі Заленбург у Куксгафені.

Доктор медицини **Гельге-Детлеф Шенк**, нар. 1940 р. у Берліні, вивчав медицину в Геттінгені. З 1981 р. провідний лікар Інституту клінічної анестезіології та інтенсивної медицини євангелічної лікарні Геттінген-Венде, університетської клініки. Отримав докторський ступінь у Геттінгенському університеті. Член правління федеральної спілки "Дітям Чорнобиля", член ради фонду "Діти Чорнобиля" в землі Нижня Саксонія.

Марк Шпайх, магістр філософії, нар. 1970 р. у Бонні, вивчав політологію й сучасну історію, новітню історію, а також державне і європейське право в Боннському та Кембріджському університетах. Докторант Боннського університету та науковий співробітник депутатського бюро Еріки Шухардт.

Доктор філософії **Еріка Шухардт**, нар. 1940 р. у Гамбурзі, професор Ганноверського університету. Студювала

соціологію, спеціальну педагогіку, проблеми освіти дорослих. Публікації про соціальну інтеграцію маргінальних груп, консультативну теорію в царині освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки, а також дослідження життєвого середовища і жіночих питань. З 1972 по 1990 р. член синоду Німецької євангелічної церкви, член Всесвітньої ради церков, віце-президент німецької комісії ЮНЕСКО. З 1994 р. депутат бундестагу.

Шухардт Еріка,
Копелєв Лев

ГОЛОСИ ДІТЕЙ ЧОРНОБИЛЯ

Історія тихої революції

Художнє оформлення *Геннадія Задніпряного*
Художній редактор *Олексій Григір*
Технічний редактор *Людмила Швець*
Коректори *Алла Бараз, Людмила Іванова*

В оформленні обкладинки використано малюнок
Сашка Поплавця (8 років, м. Київ) "Чорнобиль"

Підп. до друку 25.07.96. Формат 84x108/32.
Папір офс. Гарн. Тип Таймс. Ум. друк. арк. 7,14.
Ум. фарбовідб. 7,56. Обл.-вид.арк. 6,98. Вид. № 3771. Зам. № 6-2947

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Либідь" інженером-програмістом
Мирославою Білинською

Видавництво "Либідь" при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Свідоцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94

Акціонерне товариство «ВІПОЛ»
252151 Київ, Волинська, 60

Шухардт Е., Копелєв Л.
Ш98 **Голоси дітей Чорнобиля: Історія тихої революції /**
Перекл. з нім. П. Таращука. К.: Либідь, 1996. — 136 с.
ISBN 5-325-00804-8.

Це — прискіпливо наукова, палка публіцистична і водночас лірична книжка. Е. Шухардт — видатна захисниця жертв Чорнобиля, яка впродовж багатьох років опікується чорнобильськими дітьми, працюючи як у себе в Німеччині, так і в Білорусі та Україні, заохочуючи до зустрічей, просвіти, піклування про тяжкохворих.

Для соціологів, практичних політиків, представників громадських ініціатив, усіх, хто небайдужий до чорнобильської трагедії.

Ш 0302030000-064
224-96 Без оголошення

ББК 60.55

Еріка Шухардт — доктор філософії, професор Ганноверського університету, дослідник питань теорії освіти та освіти дорослих. Член Всесвітньої ради церков, віце-президент німецької комісії ЮНЕСКО, лауреат літературної премії.

Лев Копелев — доктор філософії, письменник. Упродовж майже 10 років по війні — в'язень радянського концтабору. Після реабілітації працював у Московському інституті історії мистецтв. З 1980 р. живе у ФРН, позбавлений радянського громадянства. Професор-дослідник Бергського університету у Вупперталі, лауреат премії миру німецької книготоргівлі.

Придбавши цю книжку, Ви підтримуєте працю на користь чорнобильських дітей та їхніх батьків у Білорусі та Україні

«Либідь»